

Univerzita Karlova v Praze
Přírodovědecká fakulta
Katedra demografie a geodemografie

**Populační klima a rodinná politika v České republice po roce 1989
v evropském kontextu**

DIZERTAČNÍ PRÁCE

Jiřina Kocourková

Vedoucí disertační práce: RNDr. Ludmila Fialová, CSc.

PRAHA 2006

Dovoluji si na tomto místě poděkovat vedoucí mé disertační práce RNDr. Ludmile Fialové, CSc., za podnětnou pomoc. Ráda bych též poděkovala mým spolupracovníkům z katedry, především prof. RNDr. Jitce Rychtařikové, CSc. a prof. Ing. Zdeňku Pavlíkovi, DrSc. za cenné připomínky a zájem o mou práci. Poděkování patří rovněž všem spolupracovníkům z výzkumného týmu PPA a spoluautorům statí, které jsou součástí disertační práce.

V neposlední řadě děkuji svému manželovi a rodině, bez jejichž pochopení a podpory by tato práce nemohla být napsána.

Jiřina Kocourková

Obsah

Úvod.....	1
1. Populační klima a rodinná politika.....	4
1.1 Populační klima.....	4
1.2. Rodinná politika.....	6
2. Zkoumání populačního klimatu.....	9
2.1 Šetření populačního klimatu Population Policy Acceptance (PPA).....	9
2.2 Výsledky mezinárodní komparace dat PPA.....	12
2.3 Vývoj reprodukčního chování a populačního klimatu v ČR po roce 1990.....	13
3. Přídavky na děti a rodičovská dovolená.....	22
3.1 Postoje k opatřením týkající se rodičovské dovolené.....	24
3.2 Postoje k opatřením týkající se přídavků na děti.....	25
4. Zkoumání efektivity pronatalitních opatření.....	29
4.1 Diskuse o efektivity pronatalitních opatření v Československu a v ČR.....	29
4.2 Problém měřitelnosti vlivu pronatalitních opatření.....	31
4.3 Empirické výzkumy zjišťující efektivitu pronatalitních opatření.....	33
4.4 Doporučení týkající se pronatalitní politiky v zemích s nízkou úrovní plodnosti.....	35
Závěry pro rodinnou politiku ČR.....	37
Literatura.....	44
Curriculum vitae	48

Vybrané publikace:

1. Kolorosová, J. (1995): Czechoslovakia: One Culture in Two States. In Moors, H., Palomba, R. (eds.): *Population, Family, and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes*. Vol. 1, Clarendon Press Oxford, s. 102-121.
2. Kocourková, J., U.di Corpo (1998): The background of European fertility patterns: a typology of similarities and dissimilarities in values and attitudes. In Moors, H., Palomba, R. (eds.): *Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes*. Vol.2, Clarendon Press Oxford, s. 34-50.
3. Kocourková, J. (2004): Přidavky na děti: preference a realita. *Demografie*. roč. 46, č. 1, s. 22-32.
4. Kocourková, J., Sambt, J., Stropnik, N. (2006): Preferences versus actual family policy measures. The case of parental leave and child allowance. In Hoehn, Ch., Avramov, D., Kotowska, I. (eds.): *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Kluwer/Springer (v tisku).
5. Kocourková, J., Kamaras, F., Moors, H. (1998): The impact of social policies on reproductive behaviour. In Moors, H., Palomba, R. (eds.): *Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes*. Vol. 2, Clarendon Press Oxford, s. 242-261.
6. Kocourková, J. (2001b): The potential impact of fertility-related policies on future fertility developments in the Czech Republic: analysis based on surveys conducted in the 1990s. *AUC-Geographica*. UK Praha, roč. 36, č. 1, s. 27-51.
7. Kocourková, J. (2006a): Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let. In Rabušic, L., Kocourková, J., (eds.): *Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika*. KDGD, PŘF UK, Praha (v tisku).
8. Kocourková, J. (2006b): Proč a jaká rodinná politika v ČR: postoje české veřejnosti k pronatalitním opatřením. In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds.): *Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika*. KDGD, PŘF UK, Praha (v tisku).

Úvod

Změna politického režimu a s tím související změny v ekonomické a sociální oblasti vytvořily na počátku 90. let v České republice nové podmínky demografické reprodukce. Následný vývoj demografických ukazatelů naznačil, že v české společnosti dochází k hluboké přeměně reprodukčního chování. Zásadní charakter těchto změn si vynutil pozornost nejširší odborné veřejnosti a zároveň podnítil zájem o studium širších souvislostí reprodukčního procesu. Kromě tradiční demografické analýzy nabyl na větším významu výzkum populačního klimatu, který umožňuje nahlédnout do pozadí hodnot demografických ukazatelů a tím lépe interpretovat současný i budoucí vývoj reprodukčního chování.

Probíhající přeměna demografického chování populace ČR se v mnoha rysech podobá změnám, které jsou v západní Evropě pozorovány od poloviny 60. let 20. století a které jsou označovány jako druhý demografický přechod (Van de Kaa 1987). Pavlík se však domnívá, že změny, kterými evropské populace v posledních desetiletí procházejí, jsou převážně pokračováním trendů charakteristických pro demografickou revoluci (Pavlík, Kučera 2002). Jejich částečné kvalitativní odlišení spatřuje v dalším posílení individualismu. Důraz na „západní analogii“ vývoje reprodukčního chování v ČR klade především Rabušic (2001), podle kterého se jedná o projev obdobné ideové a kulturní změny. Nicméně v některých demografických charakteristikách se populace ČR stejně jako ostatní východoevropské populace od západoevropských populací odlišovaly a stále odlišují, což vyvolává pochybnosti, zda lze stávající proměnu reprodukčního chování v ČR označit pouze jako opožděný druhý demografický přechod (Rychtaříková 2002).

ČR patří od poloviny 90. let mezi státy s extrémně nízkou úrovní plodnosti obyvatelstva. V této souvislosti je často zmiňováno, že na rozdíl od západní Evropy probíhají demografické změny ve státech východní Evropy v odlišném ekonomickém a sociálním kontextu. Proto je při vysvětlování historicky nejnižší úrovně plodnosti v ČR kromě hodnotových změn u mladých generací připisována důležitost růstu ekonomické nejistoty a zhoršování životních podmínek mladých rodin. Z tohoto důvodu se pozornost věnuje také zkoumání vlivu zvláště vnějších ekonomických podmínek na reprodukční chování: do jaké míry přispívají k odkladu narození dětí a zda by zmírnění některých nepříznivých dopadů sociálně ekonomické transformace mohlo napomoci k realizaci reprodukčních plánů mladých lidí. Zjištění, jak by v nových společenských podmínkách byla veřejností vnímaná případná

intervence státu na podporu porodnosti, nabylo na významu po roce 2001, kdy se otázky týkající se perspektiv populačního vývoje ČR dostaly mezi politické priority české vlády.

Některé změny ve vnějších podmínkách jsou do určité míry objektivně zjistitelné, neboť vývoj ekonomických faktorů lze měřit stejně jako vývoj finančních částek státní podpory poskytovaných rodinám. Nevíme však, jak lidé změny ve vnějších podmínkách pociťují, jak je hodnotí, jak se promítají do jejich postojů a plánování počtu dětí a jak ovlivňují realizaci jejich reprodukčních plánů. Neboli jak se změny ve vnějších podmínkách podílejí na utváření populačního klimatu. Populační klima je však ve svých projevech mnohem složitější a odráží širokou podmíněnost reprodukčního chování. V populačním klimatu se kromě sociálně ekonomických vlivů prolínají kulturní zvyky, společenské normy, individuální charakteristiky a přístupy k reprodukci.

Podmínkám utvářejícím rodinné chování a ovlivňujícím rozhodování o počtu dětí lze porozumět prostřednictvím šetření populačního klimatu. Klasické šetření populačního klimatu se zaměřuje na zjišťování představ lidí o počtu jejich dětí, přičemž je odlišován chtěný a plánovaný počet dětí, počet ještě očekávaných dětí a ideální počet dětí. Zároveň bývají zjišťovány osobní důvody, proč si dotazovaní přejí uváděný počet dětí nebo naopak nepřejí více dětí respektive proč právě ten uváděný počet považují za ideální. V souvislosti se snahou o vysvětlení příčin probíhajících změn v demografickém chování a se snahou o zjištění, jaký význam v procesu rozhodování o vlastní reprodukci sehraává aktuální rodinná politika, se od přelomu 80. a 90. let rozvíjejí šetření populačního klimatu v širším pojetí. Tato šetření zahrnují navíc tři následující okruhy otázek: (1) otázky zkoumající hodnotovou orientaci lidí a postoje k manželství a rodičovství, (2) otázky týkající se názorů na obecné příčiny poklesu úrovně plodnosti, kdy dotazovaní abstrahují od své osobní situace, (3) otázky na postoje k různým typům opatření rodinné politiky včetně zjišťování preferencí a možných dopadů jednotlivých typů opatření na reprodukční chování. Příkladem takto koncipovaného šetření bylo mezinárodní šetření s názvem Population Policy Acceptance (PPA), jehož výsledky ve své práci využívám.

Předkládaná disertační práce se skládá z obecného vstupu a souboru osmi publikovaných článků. Cílem vstupní části je nastínění výzkumu populačního klimatu a možností využívání výsledků šetření populačního klimatu pro koncipování rodinné politiky v ČR od 90. let 20. století. Dále jsou zde shrnuty hlavní výsledky z přiložených již publikovaných článků, které

jsou příkladem zpracovaných analýz vybraných témat. Většina z nich je založena na poznatcích získaných v rámci účasti na mezinárodním výzkumném projektu PPA, jehož výhodou byla mimo jiné také možnost zasazení výsledků národního výzkumu do evropského kontextu.

Celá práce se skládá z pěti relativně samostatných částí, které však spolu úzce souvisejí. První část nazvaná Populační klima a rodinná politika se zaměřuje na vymezení pojmů, jejich definování a vzájemné propojení, neboť rodinná politika neovlivňuje reprodukční chování přímo, ale prostřednictvím populačního klimatu. V druhé části je uvedeno mezinárodní šetření populačního klimatu „Population Policy Acceptance“ a je ukázáno, jak lze výsledky šetření využít k poznání populačního klimatu. Vychází mimo jiné ze zjištění publikovaných v prvním a druhém příloženém článku. Třetí část je věnovaná postojům k rodinným přídatkům a rodičovské dovolené, považovaným za nejdůležitější nástroje rodinné politiky. Analýza postojů obyvatelstva ČR je podána v kontextu ostatních evropských států. Zmíněné poznatky byly publikovány v příloženém třetím a čtvrtém článku. Čtvrtá část je zaměřena na problematiku zjišťování efektivnosti opatření rodinné politiky a navazuje na články zařazené jako pátý a šestý. V závěrečné části jsou z hlediska evropského srovnání současných opatření a na základě předchozí analýzy postojů a očekávání populace ČR formulovaná doporučení pro rodinnou politiku ČR. Opírají se o zjištění a hodnocení uvedená v sedmém a osmém příloženém článku.

1. Populační klima a rodinná politika

Rozhodování o počtu dětí a době jejich narození se ve vyspělých populacích stalo předmětem svobodné volby matky či rodičovského páru. Jako nezadatelné právo každého jednotlivce bylo dokonce zakotveno v Listině lidských práv. V každé společnosti však existují více či méně příznivé podmínky pro naplnění tohoto práva. Existuje celá řada faktorů, které ovlivňují rozhodování o rodičovství a podílí se tak na vytváření populačního klimatu. Jakákoli opatření na podporu porodnosti působí prostřednictvím populačního klimatu. Jestliže chceme ovlivnit reprodukční chování populace a přijímat pronatalitní opatření měli bychom především poznat charakter populačního klimatu. Opatření se pak mohou stát součástí populační nebo rodinné politiky daného státu.

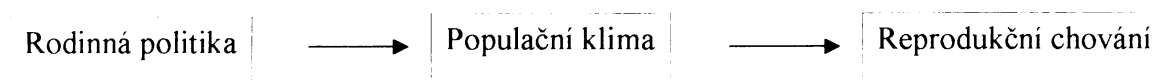
1.1 Populační klima

Termín populační klima poprvé použil a do české odborné terminologie uvedl Pavlík (1977), a to v návaznosti na zvyšující se potřebu výběrových šetření v demografii. Populační klima lze chápat jako výsledné vyjádření uvědomělého rodičovství. Projevuje se vytvořením názoru na ideální počet dětí v rodině, na jehož základě pak mladí lidé počet dětí plánují. Populační klima nabylo na významu teprve v době, kdy rozhodující část populace počet svých dětí začala plánovat. Ve vyspělé společnosti má již zpravidla většina mladých lidí určitou představu o počtu chtěných dětí.

V různé době a v konkrétních podmínkách každého státu se vytváří určitá společenská a psychická atmosféra, která ovlivňuje plánování počtu dětí a jejich skutečné rození (Kučera 2000). Pavlík definuje populační klima jako část společenského vědomí bezprostředně ovlivňující realizaci rodičovského plánu (Pavlík 2006). Populační klima reaguje velmi citlivě na změny v hmotné úrovni lidí a na změny v celkové společenské atmosféře. Proto je populační klima do určité míry ovlivnitelné populační politikou, jejíž cílem je působit na úroveň populační reprodukce (Pavlík 1977). Ukazuje se však, že poměrně málo je ovlivnitelná základní složka populačního klimatu, která se projevuje v celkovém počtu chtěných dětí, a mnohem více jeho složka vedlejší, která podmiňuje časovou realizaci daného plánu.

Schéma 1

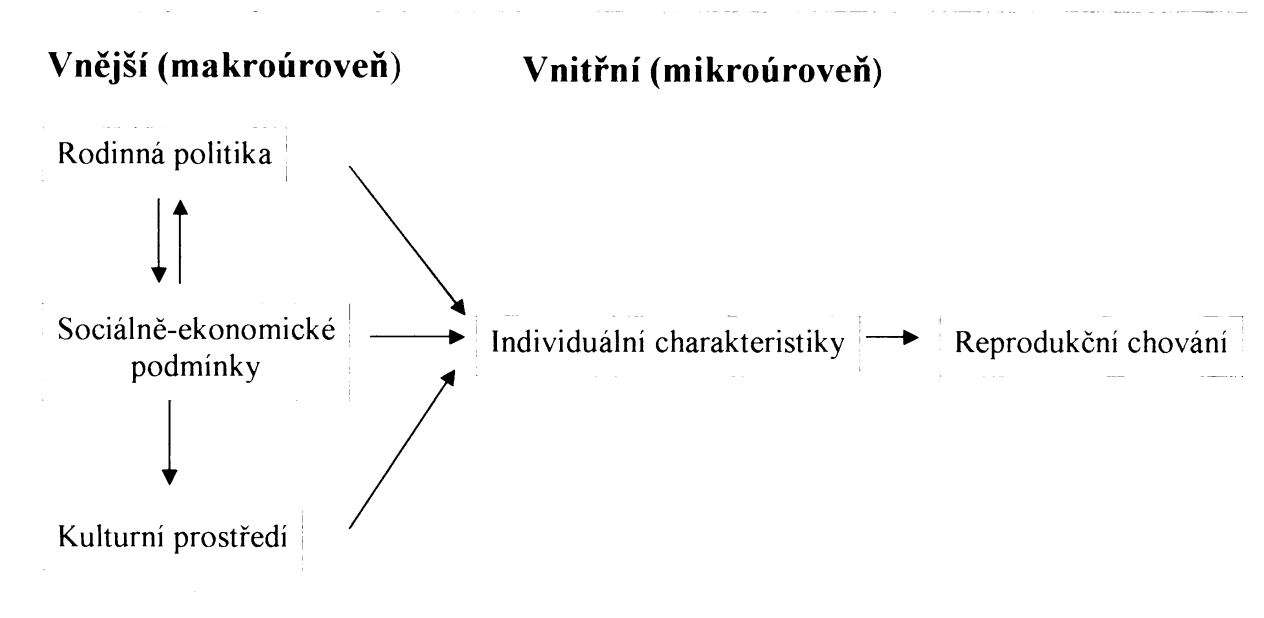
Vztah mezi rodinnou politikou, populačním klimatem a reprodukčním chováním

Opatření, která mají usnadnit realizaci rodičovských plánů jsou ve většině vyspělých států přijímaná v rámci rodinné politiky. Zatímco schéma 1 naznačuje, že rodinná politika ovlivňuje reprodukční chování prostřednictvím populačního klimatu, schéma 2 dokumentuje, že rodinná politika je pouze jedním z mnoha faktorů, které ovlivňují populační klima. Pro pochopení, jak se populační klima utváří, tj. jak působí vnější faktory na utváření individuálních postojů k vlastní reprodukci a jak ovlivňují skutečný počet narozených dětí, lze využít klasický model sestavený Davisem a Blakeovou v roce 1956, v němž autoři rozlišili přímé a nepřímé příčiny, které intervenují do procesu lidské reprodukce. Rabušic (2001) jejich přístup připodobnil kauzálnímu modelování, ve kterém působí vnější a vnitřní příčiny. Schéma 2 představuje model vycházející z obou zmíněných přístupů a odlišuje faktory působící na makroúrovni a mikroúrovni.

Schéma 2

Faktory ovlivňující reprodukční chování

Podle schématu 2 zkoumání populačního klimatu zahrnuje zjišťování faktorů působících jak na mikroúrovni, tak na makroúrovni. Kontextuální faktory, které představují vnější podmínky pro reprodukční chování, ovlivňují rozhodování jednotlivců prostřednictvím individuálních

charakteristik. V souladu s kauzálním modelováním lze předpokládat, že nastane-li změna v některé z vnitřních, zprostředkujících proměnných, dojde také ke změně v reprodukčním chování. V případě proměny některého z vnějších faktorů změna v reprodukci nastat může, ale také nemusí. Např. změna v kulturních normách ve společnosti nemusí vést ke změně reprodukčního chování jednotlivce pokud nedojde ke změně v jeho postojích a reprodukčních preferencích. Zhoršené podmínky na trhu práce nemusí ovlivnit individuální chování, jestliže nepovedou ke ztrátě zaměstnání a ke změně jeho ekonomické situace. Pronatalitní opatření se může minout účinkem, jestliže nebude reagovat na individuální potřebu jednotlivce.

Možnosti pronatalitních opatření jsou dále omezené tím, že jsou pouze součástí rámcových vnějších podmínek, kde další roli sehrávají faktory sociálně ekonomického a kulturního charakteru. Vliv opatření rodinné politiky nelze oddělit od vlivu ostatních faktorů, jejich vliv lze hodnotit pouze v kontextu vlivu ostatních podmínek. Neexistuje konsensus o dominantním vlivu jednoho z faktorů. Zřejmá je pouze komplexnost jejich působení. Normativní teorie upřednostňují vliv hodnotových změn na reprodukční chování, ekonomické teorie zdůrazňují vliv ekonomických podmínek.

1.2 Rodinná politika

Rodinná politika není v odborné literatuře přesně vymezena, nicméně lze ji definovat jako soubor činností a opatření státu, která vědomě směřují k uznání a podpoře výkonu rodinných funkcí ve společnosti (Národní zpráva o rodině 2004). Z tohoto pohledu by rodinná politika měla poskytovat komplexní systém podpory rodin, který nebude upřednostňovat žádnou z funkcí rodin, ale posilovat schopnosti rodin plnit všechny své přirozené funkce. Nicméně v závislosti na kulturních zvyklostech, sociálně ekonomických podmínkách a demografických poměrech v daném státě bývají hlavní podporované funkce často vymezovány. Lze očekávat, že v zemích s nízkou úrovní plodnosti, se rodinná politika bude zaměřovat především na podporu reprodukční funkce rodiny.

Na rozdíl od bývalých socialistických států se v západoevropských zemích rozvíjela rodinná politika již od konce 60. let jako alternativa populační politiky upřednostňované socialistickými státy. Za dva hlavní důvody odmítavého postoje k populační politice byly považovány spojitost populační politiky s autoritářskými režimy a nevíra v její účinnost

(Gauthier 1996). Ve většině evropských zemích přetrvává odmítavý postoj k explicitní pronatalitní politice, přestože různé země čelí různému demografickému vývoji. Systémy rodinné politiky byly vybudovány s cílem zlepšovat životní podmínky rodin s dětmi a vytvořit takové prostředí, v němž by nebyl rodinný život znevýhodňován oproti ostatním formám životního stylu. Záměrem bylo, aby populační aspekt ustoupil do pozadí. Tento přístup nevyklučoval, že vytvoření příznivých podmínek by mohl mladé lidi motivovat k zakládání rodin a k rozhodnutí mít děti. Nebylo to však považováno za cíl, ale za vedlejší příznivý efekt vhodně koncipované rodinné politiky.

Při koncipování rodinné politiky bývají diskutovány dvě otázky, které spolu úzce souvisejí. První se týká šíře pojetí rodinné politiky a druhá vymezení rodinné politiky vůči politice populační a sociální. V souvislosti se zjištěním, že tzv. nepřímá opatření, která jsou přijímána s jiným záměrem než podpořit rodiny s dětmi, mohou mít významný a často nepříznivý vliv na životní podmínky rodin, je snaha efekt těchto opatření předem zkoumat. Užší pojetí rodinné politiky je postupně nahrazováno širším pojetím, které vede ke stírání hranic s ostatními politikami jako jsou politika zaměstnanosti, rovných příležitostí, apod.

Rodinná politika je často zaměňována se sociální politikou nebo označována jako populační politika. Mezi rodinnou, populační a sociální politikou nejsou jasné hranice a jejich vymezení vždy závisí na konkrétní situaci v daném státě. Přestože každá z nich sleduje jiný cíl, používají stejné nebo podobné nástroje. Rodinnou politiku lze odlišit od populační z hlediska objektu i předmětu zájmu. Zatímco objektem zájmu pronatalitní populační politiky je populace a předmětem reprodukční chování populace, rodinná politika je zaměřena na rodinu a podporu všech jejích funkcí, nejen reprodukční funkce. Důraz na propopulační aspekt opatření přijímaných v rámci rodinné politiky pak vede k nesprávnému pojetí populační politiky jako součásti rodinné politiky.

Sociální politika se odlišuje od rodinné politiky tím, že vychází ze solidarity vysokopříjmových skupin lidí s nízkopříjmovými skupinami. Rodinná politika je založena na uznání solidarity bezdětných skupin lidí s rodinami s dětmi. Kombinace obou přístupů, tzn. upřednostnění solidarity vysokopříjmových rodin s nízkopříjmovými rodinami se může projevit v zúženém pojetí rodinné politiky v rámci sociální politiky.

Z hlediska terminologického se jeví jako vhodné odlišit pojmy pronatalitní opatření a pronatalitní politika. Pronatalitní opatření jsou chápána jako finanční podpora rodin, jejichž cílem je snížit náklady vynaložené na péči a výchovu dětí. V souladu s ekonomickou teorií plodnosti se předpokládá, že čím větší je finanční kompenzace poskytovaná rodinám s dětmi, tím větší je pravděpodobnost, že rodiny budou mít více dětí. Nedostatečná průkaznost uvedeného vztahu a současně vzrůstající potřeba širšího pojetí rodinné politiky vede k rozšíření pojmu pronatalitní opatření na všechna opatření, nejen finančního charakteru, přijímaná s cílem zvýšit úroveň plodnosti. Také obsah pronatalitní politiky se mění, a to v souvislosti s prohlubujícím se rozdílem mezi plánovaným a skutečně realizovaným počtem dětí v rodinách. Zatímco dříve pronatalitní politika spočívala především v poskytování vyšší finanční kompenzace nákladů rodin se třemi a více dětmi, v současné době lze pronatalitní politiku spíše chápat jako snahu umožnit mladým lidem založit rodinu a mít alespoň plánovaný počet dětí (tj. dvě děti). Nepochopení nutnosti změny v konceptu pronatalitní politiky pak pochopitelně vede k odmítání pronatalitní politiky jako takové.

2. Zkoumání populačního klimatu

Zkoumání populačního klimatu je složitý proces, který zahrnuje jak zjišťování faktorů, které na něj působí, tak specifikaci jeho projevů. Na charakter populačního klimatu lze zpravidla lépe usuzovat ex post z úrovně plodnosti a sňatečnosti, avšak často potřebujeme vědět, jaké faktory formují populační klima průběžně. Z tohoto důvodu se k poznání populačního klimatu využívá speciálních výběrových šetření. Teoretickými otázkami populačního klimatu a jejich praktickým využitím při přípravě šetření populačního klimatu se věnoval Pavlík (1977). Zde je podrobněji uvedeno, jak se k výzkumu populačního klimatu přistupovalo v rámci mezinárodního šetření Population Policy Acceptance, a jaké souvislosti lze vysledovat mezi vývojem populačního klimatu a reprodukčním chováním v České republice od počátku 90. let 20. století.

2.1 Šetření populačního klimatu Population Policy Acceptance (PPA)

Počátek rozsáhlého projektu PPA spadá do konce 80. let, kdy ve většině západoevropských zemích již probíhaly změny v reprodukčním chování označované jako druhý demografický přechod. Úroveň plodnosti poklesla hluboko pod hranici prosté reprodukce, ženy začaly odkládat narození dětí do vyššího věku a stále více dětí se rodilo v neformálních svazcích. K těmto změnám začalo v jednotlivých státech docházet v různé době a změny probíhaly s různou intenzitou, nicméně jejich podobnost vyzývala k otázkám, zda se jedná o nastolování stejného charakteru reprodukčního chování a zda je tento vývoj odrazem konvergence hodnotových systémů a životního stylu evropské populace. Badatelé z řady evropských zemí si kladli otázky, zda v různých zemích dochází k výše uvedeným změnám v důsledku obdobných příčin, jak veřejnost tyto změny vnímá a především, zda jejich dopad považuje za společensky nepříznivý a zda očekává případná opatření.

Složitost problematiky vysvětlování demografických změn a hledání faktorů stojících v pozadí proměn reprodukčního chování přivedla demografy a sociology na myšlenku připravit rozsáhlé šetření populačního klimatu, které by se konalo ve více evropských zemích najednou a umožnilo současně analyzovat hodnoty a postoje související s partnerstvím a rodičovstvím a to, jak se promítají do reprodukčních plánů a jak jsou podmíněny vnějšími podmínkami pro založení rodiny.

Reprodukční chování je široce podmíněný proces a vysvětlování jeho změn daleko přesahuje hranice demografie. Základem koncipování šetření PPA byl interdisciplinární přístup, který využíval také poznatků sociologických teorií a sociální psychologie, a to především behavioristické koncepce¹. Dotazník byl založen na určitém konceptuálním schématu, ze kterého bylo možné usuzovat na to, jak by mohlo probíhat individuální rozhodování jednotlivců i rodičovských párů o počtu narozených dětí. Tento model vycházel v zásadě z teorie racionální volby, jež je založena na předpokladu, že chování jedince a rodiny je výsledkem racionálního rozhodování, při němž se z několika možností chování vybírá to, které je na základě subjektivního ocenění nákladů a výnosů považováno za optimální (viz Moors 1995).

Z tohoto hlediska model předpokládá, že individuální rozhodování o tom, zda uzavřít sňatek, kdy ho uzavřít, kdy založit rodinu a kolik dětí mít, závisí na následujících faktorech:

1. na kulturních normách, které se týkají manželství a rodiny, a na individuální percepci těchto norem;
2. na individuálních životních hodnotách a hodnotových preferencích, především na hodnotách dítěte pro rodinu²
3. na sociálním, politickém a ekonomickém klimatu a na individuální (resp. rodinné) percepci opatření rodinné politiky z hlediska adekvátnosti těchto opatření.

Cílem šetření PPA bylo zmapovat znalost populačního vývoje a postoje populací ve vybraných evropských zemích k tehdejším demografickým trendům, dále zjistit důvody odkládání nebo odmítání rodičovství a souvislosti těchto postojů s hodnotovou orientací a preferovaným životním stylem respondentů a v neposlední řadě prozkoumat, jak jsou vnímána existující opatření rodinné politiky a jaké jsou očekávání ohledně případné podpory státu.

Velký důraz byl kladen na zahrnutí institucionálního kontextu do zkoumané problematiky, neboť jedním z výstupů projektu měly být podklady pro rozhodování politických činitelů na

¹ Teorie behaviorismu vychází z předpokladu, že chování jednotlivce je funkcí sociálních stimulů. Racionální člověk zvažuje alternativy svého jednání ve smyslu zisků a ztrát.

² Analýzy hodnotových preferencí byly založeny na studii Hoffmanových (1973), kteří vycházeli z předpokladu, že děti jsou pro své rodiče především emocionální hodnotou. Na základě otázek zkoumajících hodnotu dítěte lze vypočítat ukazatel hodnoty dítěte (Value of children), jež jsem použila v zařazeném článku č. 6. Kocourková (2001)

všech úrovních.³ Do výzkumu bylo proto zahrnuto také zkoumání interakce mezi státem a společnostmi jak z hlediska adekvátnosti a účinnosti existujících opatření rodinné politiky, tak z hlediska potřeb a poptávky po nových intervencích. Provedené analýzy se týkaly na jedné straně obyvatelstvem preferovaných opatření (označováno jako směr „bottom – up“) a na druhé straně stanovení opatření ze stran decísní sféry, která by mohla ovlivnit demografické chování (směr „top-down“).

Výsledkem bylo rozsáhlé mezinárodní šetření Population-related Policies Acceptance PPA, které se zařadilo k významným evropským komparativním výzkumům zabývajících se podmíněnostmi reprodukčního chování vyspělých populací. Probíhalo ve dvou kolech s desetiletým odstupem. Prvního kola se zúčastnilo devět evropských zemí (Belgie, Československo, Itálie, Maďarsko, Německo, Nizozemsko, Rakousko, Španělsko a Švýcarsko) a uskutečnilo se v letech 1990-1995 v rámci projektu UN/ECE (Moors, Palomba, 1995 a 1998). Druhé kolo pod názvem PPA 2 proběhlo v letech 2000-2005 v patnácti evropských zemích (Belgie, Česká republika, Estonsko, Finsko, Itálie, Kypr, Litva, Maďarsko, Německo, Nizozemsko, Polsko, Rakousko, Rumunsko, Slovinsko, Švýcarsko) a mezinárodní komparace probíhala jako součást projektu DIALOG financovaného z prostředků 5. rámcového programu EU (Hoehn, Avramov, Kotowska 2006). V obou případech předcházela srovnávacímu výzkumu dat národní empirická šetření. Tato šetření byla provedena na reprezentativním vzorku populace daných zemí a za použití stejného dotazníku. Výsledky přispěly k rozšíření dosavadních poznatků o vzájemném vztahu postojů, reprodukčních záměrů a vlivů opatření rodinné politiky na výsledné demografické chování.

Další šetření zaměřené na PPA proběhlo rovněž v druhé polovině 90. let prostřednictvím specifického modulu v mezinárodním výzkumu Family and Fertility Survey (FFS). Toto šetření se v České republice uskutečnilo v roce 1997 pod názvem Šetření rodiny a reprodukce (Rychtaříková, Kraus 2001).

Sedm z příložených článků postupně vychází ze všech tří zdrojů dat. Jsou jednak založeny na analýzách dat z prvního kola šetření PPA, které proběhlo v tehdejší Československu v roce 1991 (viz Kolorosová 1995, Kocourková a di Corpo 1998, Kocourková, Kamaras, Moors

³ Uspořádáním závěrečného semináře o hlavních výsledcích výzkumu byla snaha vyvolat diskusi s politiky. Pod názvem „Attitudes on Population in Europe“ se konal v Bruselu v roce 1995.

1998). Další článek odkazuje především na výsledky šetření FFS v České republice z roku 1997 (viz Kocourková 2001b). Data z druhého kola šetření PPA 2, které se v ČR uskutečnilo v roce 2001, byla využita v dalších třech článcích (viz Kocourková 2004, Kocourková, Sambt a Stropnik 2006, Kocourková 2006b).

2.2 Výsledky mezinárodní komparace dat PPA

Ve většině zúčastněných zemí proběhlo první šetření PPA v letech 1990-1992, tedy v kontextu zřetelného demografického rozdělení Evropy na Západ a Východ (Kocourková 1998a). Východní model byl charakteristický vysokou a časnou sňatečností a vyšší úrovní manželské plodnosti než tomu bylo ve stejné době v západoevropských zemích. Navíc východoevropské země procházely počátečními fázemi politické, ekonomické a sociální transformace. Západní model reprodukčního chování se vyznačoval nízkou úrovní sňatečnosti a plodnosti a vyšším průměrným věkem ženy při prvním sňatku a narození prvního dítěte. V západní Evropě již probíhaly procesy spojené s normativním přechodem k individualismu, tj. s hodnotami zaměřenými na osobní svobodu, seberealizaci a uspokojení vlastních zájmů (Kocourková, di Corpo 1998).

Mezinárodní komparace spočívala především v hledání příčin odlišností mezi jednotlivými zeměmi a ukázalo se, že kromě sociálních a politicko ekonomických faktorů hrájí významnou roli kulturní specifika a zvyklosti. Přes uvedené demografické rozdílnosti se postoje a záměry týkající se reprodukčního chování nelišily tak významně, jak se očekávalo. Nicméně nepotvrdilo se, že podobnost demografických trendů, která byla na poč. 90. let charakteristická pro západoevropské populace a později zaznamenaná i pro východoevropské země, by byla důsledkem konvergence hodnotových systémů a homogenizace životních stylů evropské populace.

Výsledky ukázaly, že v postojích evropské veřejnosti k reprodukčnímu chování se promítá široké uznávání hodnot manželství a rodiny, avšak rodičovství je přikládán nový význam. S upevňováním individualistických motivů jednání a touhou po větší osobní spokojenosti se do popředí dostávají především emocionální hodnoty, které dítě jedinci přináší. Pro naplnění těchto hodnot postačí pouze jedno nebo dvě děti. Hypotéza, že dítě je pouze jedním z mnoha způsobů životního naplnění, se nepotvrdila. Naopak se ukázalo, že je to hodnota, která je nesouměřitelná s ostatními životními alternativami.

Analýzy rovněž nepotvrdily existenci polarizace mezi „tradičním“ a „moderním“ chováním. Zdá se, že tyto vzorce chování se různorodým způsobem prolínají a přetvářejí v závislosti na stupni ekonomického vývoje a charakteru kulturního kontextu dané země. Výsledné demografické chování je pak odrazem toho, do jaké míry jsou nové postoje integrovány s tradičními hodnotami. Nízká úroveň plodnosti nemusí být odrazem moderního chování, tj. projevem nových postojů k partnerství a rodičovství, ale spíše důsledkem nesouladu mezi individuálními aspiracemi mladé generace a přetrvávajícími kulturními normami. Výsledky ukázaly, že v Itálii, kde byly na poč. 90. let zaznamenány nejnižší hodnoty úhrnné plodnosti (1,3), převládaly tradiční postoje k rodině. Naproti tomu v Nizozemsku a Švýcarsku (s úhrnnou plodností 1,6) významné místo zaujímaly hodnoty spojené s osobní svobodou, autonomií a možností volby nových životních stylů. Proto velmi nízká úroveň plodnosti nemusí být projevem odklonu od hodnot vázaných na rodičovství, ale může spíše souviset s přeměnou rodinných struktur. Následný vývoj pak naznačil, že v moderních evropských společnostech tradiční rodinné vztahy, které vycházejí z komplementarity rolí muže a ženy, již nevytvářejí podmínky pro zajištění reprodukční funkce rodiny. Naopak individualistický model rodiny založený na partnerských vztazích může za určitých okolností k stabilizaci úrovně plodnosti na vyšších hodnotách nad 1,5 dítěte na jednu ženu přispět lépe.

V mezinárodním srovnání zaujalo Československo vyhraněnou pozici. Současně s převahou tradičních postojů orientovaných na manželství a rodinu zde byl zaznamenán největší podíl negativních hodnocení probíhajících demografických trendů, např. rostoucího počtu neúplných rodin a rostoucího počtu dětí narozených v nesezdaném soužití. Na rozdíl od ostatních států česká veřejnost vnímala tyto nové trendy v protikladu s odpovědností, kterou vyžaduje rodičovství. Lze z toho usuzovat, že nekompatibilita nových tendencí s podmínkami, které vyžaduje výchova a péče o děti a které jsou zajištěny pouze v manželství, mohla přispět k hlubokému propadu porodnosti v polovině 90. let.

2.3 Vývoj reprodukčního chování a populačního klimatu v ČR po roce 1990

Od počátku 90. let se populační klima v ČR zásadním způsobem proměnilo. Nejvýraznějším projevem této změny je pokles intenzity plodnosti hluboko pod úroveň prosté reprodukce. Za prvotní příčinu poklesu plodnosti lze považovat odklad založení rodiny do vyššího věku žen. Prosazování nového modelu reprodukčního chování je doprovázeno výrazným poklesem

intenzity sňatečnosti, neustále se zvyšujícím průměrným věkem žen při prvním sňatku a matek při prvním porodu, rostoucím podílem dětí narozených mimo manželství a zásadním poklesem intenzity umělé potratovosti. Důležitým rysem rodinného chování populace ČR je také vysoká a neustále se zvyšující intenzita rozvodovosti. Podrobněji jsem se vývojem reprodukčního chování populace ČR zabývala již v publikovaných článcích (Kocourková 1995, 1996a, 1996b, 1997a, 1997b, 1998a, 1998c, 1998d, 1999, 2001a, 2002a, 2002b, Kocourková a Bartoňová 1997).

Pokles úrovně plodnosti překvapil svou rychlostí a především nízkou hodnotou, které bylo dosaženo. V roce 1996 úhrnná plodnost klesla pod hranici 1,2 narozeného dítěte na 1 ženu a setrvala na této extrémně nízké úrovni až do roku 2004. Přejít od modelu časně plodnosti k modelu pozdní plodnosti probíhá v ČR ve dvou fázích. První fáze tohoto přechodu skončila v roce 1996. Do tohoto roku docházelo ve všech věkových skupinách žen k poklesu intenzit plodnosti. Dekompozice úhrnné plodnosti z hlediska efektu změny manželské plodnosti, efektu změny mimomanželské plodnosti a efektu změny struktury žen podle rodinného stavu ukázala, že během tohoto období na vývoj hodnoty úhrnné plodnosti postupně převážil vliv změny struktury žen podle rodinného stavu (Kocourková 1998c). Očekávalo se, že další vývoj úhrnné plodnosti bude závislý především na tom, jak rychle budou mladí lidé uzavírat zatím odkládané sňatky.

Rokem 1997 začala druhá pozvolnější fáze přeměny reprodukčního chování, kdy předchozí pokles intenzity plodnosti byl vystřídán pomalým zvyšováním plodnosti starších žen nejprve ve věku 25-29 a později především ve věku 30-34 let. Do roku 2003 byl vliv růstu intenzity plodnosti starších žen zanedbatelný a úhrnná plodnost zůstávala pod hranicí 1,2 narozených dětí na jednu ženu. Teprve od roku 2004, kdy se úhrnná plodnost zvýšila na 1,23, lze hovořit o náznaku kompenzace odkladu narození dětí do vyššího věku žen. V současné době již téměř 30 % žen přivádí na svět své první dítě až po svých třicátých narozeninách. Dalším charakteristickým rysem vývoje je snižování podílu předmanželských koncepcí na 32% v roce 2004 a prodlužování průměrné doby mezi uzavřením sňatku a narozením prvního dítěte v roce 2004 již na 2 roky (Kretschmerová 2005).

Vývoj v posledních letech zatím naznačuje, že významnější nárůst úhrnné plodnosti lze očekávat až v době, kdy se bude zvyšovat podíl vdaných žen ve věku 25-34 let. Přestože se pokles intenzity prvosňatečnosti v roce 2004 zastavil, podíl vdaných žen v této klíčové

věkové skupině stále klesá. Plodnost svobodných žen v posledních pěti letech zaznamenala nárůst, ale její úroveň je stále významně nižší než úroveň manželské plodnosti. Skutečnost, že intenzita sňatečnosti sehrává i nadále důležitou roli ve vývoji úrovně plodnosti v ČR, dokumentuje také porovnání vlivu zvýšení intenzity plodnosti svobodných žen a vlivu změny struktury žen podle rodinného stavu na nárůst podílu dětí narozených svobodným matkám. Rychtaříková metodou dekompozice vypočítala, že vliv vyššího podílu svobodných žen pětinašobně převážil nad vlivem zvýšené intenzity plodnosti svobodných žen (Rychtaříková 2006). Zároveň uvádí, že z nárůstu podílu dětí narozených mimo manželství nelze jednoznačně usuzovat na rozšiřování nesezdaných soužití s dětmi. Naopak se jedná spíše o zvyšování podílu dětí žijících s osamělými matkami.

Úhrnná plodnost je ukazatelem transversálním, proto v období výrazných změn v časování plodnosti přestává vypovídat o dlouhodobé úrovni reprodukce. Není totiž zřejmé, do jaké míry je pokles úhrnné plodnosti způsoben skutečným omezováním realizované plodnosti generací žen narozených v 70. letech, které se v 90. letech nacházely ve věku nejvyšší biologické úrovně plodnosti, a do jaké míry je důsledkem posunu v časování plodnosti. Nicméně jako následek odkladu narození dětí do vyššího věku ženy lze očekávat snížení průměrného počtu dětí na jednu ženu. Z hlediska reprodukce je jakýkoliv odklad koncepce spojen s rizikem, že k plánované koncepci nedojde, a čím delší je doba odkladu, tím větší je toto riziko. V dané souvislosti se objevují dvě hlavní otázky týkající se současné proměny reprodukčního chování: jak hluboký bude skutečný pokles úrovně konečné plodnosti generací žen odkládající mateřství na pozdější dobu a co je příčinou tak rozsáhlé změny v časování plodnosti.

Jednou z možností, jak odhadnout úroveň konečné plodnosti žen, které jsou v současné době v reprodukčním věku, je očistit úhrnnou plodnost od vlivu změn v časování plodnosti např. podle metody Bongaartse a Feeneyho (1998) (viz Kocourková 2002a, Sobotka 2003). Vzhledem k určité formálnosti této metody je však nutné pohlížet na používání „alternativních„ ukazatelů plodnosti jako na nedokonalé východisko a interpretovat zjištěné hodnoty s opatrností.⁴ Druhou možností je přímá analýza kohortních trendů, jakou provedl Koschin (2001). Oba způsoby výpočtu docházejí k obdobným závěrům, a to, že konečná

⁴ Viz kritika, že používání tohoto ukazatele nemusí vest k lepším prognózám kohortní plodnosti (Van Imhoff: On the impossibility of inferring cohort fertility measures from period fertility measures, 2001. www.demographic-research.org)

plodnost současných mladých generací žen by se mohla stabilizovat někde v rozmezí 1,5 -1,7 dítěte na jednu ženu.

Dalším zdrojem, který ve své práci využívám, jsou data ze šetření populačního klimatu v ČR. Poskytují údaje pro výpočet očekávaného počtu narozených dětí, z něhož můžeme usuzovat na pravděpodobnou konečnou plodnost žen, jež dosud neukončily svou reprodukci. Zároveň umožňují dozvědět se o motivech, které vedou mladé lidi k odkládání sňatků, a překážkách, jež jim zabraňují realizovat své reprodukční plány. Nicméně je potřeba k těmto informacím přistupovat s opatrností. Získané odpovědi nemohou dát přesnou odpověď a mohou být zatížené značnou mírou neurčitosti, neboť o budoucím chování usuzujeme pouze na základě vyjádřených názorů, postojů a záměrů. Reprodukční záměry nemusí nutně vést k odpovídajícímu chování a naplnění reprodukčních plánů dotazovaných, protože narážejí na objektivní omezení. Reprodukční záměry se mohou také časem měnit v důsledku odlišné životní situace. Stejně tak tolerantní postoje k novým formám soužití nemusí vést k tomu, že jsou upřednostňovány oproti tradičním typům soužití. Krom toho se hodnoty a postoje přizpůsobují tomu, v jakém typu svazku člověk žije (Hamplová 2003). Život v manželském svazku hodnoty „ztradičňuje“ a život v nesezdaném soužití naopak význam tradičních hodnot postupně snižuje.

V následující části se pokusím zachytit vývoj populačního klimatu v ČR od roku 1991, kdy bylo v bývalém Československu uskutečněno šetření PPA (Kolorosová 1995). Tehdy zjištěné výsledky byly následně široce porovnány s výsledky ze šetření FFS a PPA 2, i když za cenu určitých nepřesností (Čáková 1999, Kocourková 2001b, Hamplová 2003 a 2006, Rabušice 2006, Sobotka 2006). Především údaje za Československo nelze ztotožňovat s údaji za Českou republiku, neboť z demografického hlediska se Česká a Slovenská republika od sebe vždy odlišovaly, i když se rozdíly postupně stíraly. Dále je třeba mít na paměti, že šetření FFS a PPA 2 nejsou vzhledem k odlišné metodice přesně vzato srovnatelné. Nicméně i přes výše uvedená omezení lze dospět k zajímavému náhledu do pozadí nedávných demografických změn v ČR. Srovnání mohlo být provedeno mezi obdobnými věkovými skupinami mužů a žen ve věku 20-39 a 18-40 let.

Přes prudký pokles úhrnné plodnosti zůstaly deklarované reprodukční plány respondentů poměrně vysoké a od počátku 90. let nezaznamenaly podstatnější změny (Tab 1). Podle Rabušice (2006) by generace žen 1961-1983 mohly mít konečnou plodnost 1,86.

V představách současné mladé generace stále přetrvává ideál dvoudětné rodiny. Nicméně značná část mladých lidí stále odkládá založení rodiny, proto lze očekávat, že se zvýší podíl těch, kteří budou mít pouze jedno dítě nebo rodinu vůbec nezaloží a zůstanou bez dětí.

Tab 1

Úhrnná a hypotetická konečná plodnost žen ČR dle výsledků výběrových šetření

Rok, území	Úhrnná plodnost	Zdroj dat	Hypotetická konečná plodnost
1991 (Československo)	1,92	PPA 1991 (20-39 let) ¹	2,06
1997 (ČR)	1,17	FFS 1997 (20-39 let) ²	2,00
2001 (ČR)	1,15	PPA 2 2001 (18-40 let) ³	1,86

Pozn. hypotetická konečná plodnost = průměrný chtěný počet dětí na jednu ženu vypočtený z dosud narozených a ještě očekávaných dětí

Zdroj: ¹Kolorosová (1995), ²Kocourková (2001b), ³Rabušic (2006)

Data PPA 2 potvrzují, že bezdětnost začala být akceptována jako záležitost životní volby. Přes 30 % bezdětných mužů i žen do 40 let nezamýšlelo mít v budoucnu dítě, případně vyjádřili nejistotu ohledně budoucího rodičovství (Sobotka 2006). Při zahrnutí všech respondentů do 40 let, tedy i těch, kteří již mají děti, nebyla míra očekávané bezdětnosti či nejistoty u žen tak vysoká, zároveň však kontrastovala s očekáváním mužů. Zatímco 10 % žen ve věku 18-40 let nezamýšlelo mít děti nebo vyjádřilo nejistotu, zda budou mít děti, u mužů se v důsledku vyššího podílu nejistých odpovědí ohledně budoucích reprodukčních záměrů jednalo o dvojnásobný podíl (21 %). Zdá se, že založení rodiny přestává být samozřejmou součástí životních plánů mužů.

Za nejdůležitější příčiny klesající porodnosti v 90. letech byly respondenty zpravidla označeny zhoršené ekonomické podmínky, nepříznivá bytová situace a zvyšující se finanční náklady spojené s péčí a výchovou dětí (Kolorosová 1995, Čáková 1999). Odpovědi na otázky, proč dotazovaní nechtějí (další) dítě, však ukázaly, že v procesu individuálního rozhodování o dalším dítěti sehrávají důležitější roli jiné faktory než ty, které jsou uváděny jako obecné příčiny. Velkou podporu měly a stále mají např. výroky: „nedovoluje to můj zdravotní stav“ či „nemám stálého partnera“ (Kolorosová 1995, Šalamounová 2006). Důležitým zjištěním bylo, že mladší respondenti a bezdětní častěji zdůrazňovali individualistické motivy, které jim brání v dalším rodičovství, tj. necht' obětovat svůj čas a raději si užívat života (Šalamounová 2006). Rodiče s jedním dítětem častěji uváděli, že další dítě by jim znemožnilo věnovat se profesní aktivitě. Pro lidi orientované na pracovní kariéru je rozhodnutí mít pouze jedno dítě kompromisem, jak dostát oběma životním cílům.

Na počátku 90. let se česká společnost vyznačovala silnou orientací na manželství a velice kritickým přístupem k novým demografickým trendům. Zvláště negativně byl hodnocen rostoucí podíl dětí žijících pouze s jedním rodičem nebo narozených nesezdaným dvojicím (Kolorosová 1995). Česká společnost se během 90. let stala k nesezdaným soužitím tolerantnější, a to i v případě, že se v tomto soužití narodí dítě. Nicméně kohabitace byla i nadále vnímána spíše jako forma předmanželské zkoušky a manželství bylo upřednostňováno jako nejvhodnější institucionální rámec pro výchovu dětí.

Manželství jako instituce neztratilo svůj vysoký kredit. Ve všech výzkumech 90 % žen nesohlasilo s výrokem, že manželství je zastaralá instituce. Od tradičního pohledu na rodinu se však začali odklánět muži, neboť z dat PPA 2 vyplynulo, že téměř 30 % mužů s tímto výrokem souhlasilo (Rabušic 2006). Nicméně i muži uznávali, že v případě, kdy se rozhodnou mít děti, měli by se oženit. Ukazuje se, že zvláště muži přestávají uznávat manželství jako prioritní formu partnerství. Rozdíly v názorech mezi muži a ženami se více projeví u mladších generací. Ženy zůstávají tradičnější nejen ve svých postojích, ale také v preferencích týkající se formy soužití. Přímý sňatek by volilo 15 % žen, ale jen 6 % mužů.

Česká společnost je stále výrazně orientovaná na partnerský vztah. Zvyšující se podíl lidí žijících samostatně byl jak v šetření PPA, tak PPA 2 hodnocen velmi negativně. Jako formu životního stylu by ji volilo jen 6 % mužů, ale 12 % žen. Na rozšiřování individualismu v české společnosti lze usoudit spíše z tolerantnějších postojů vůči nesezdanému soužití. Nicméně česká společnost stále preferuje život v manželství (Hamplová 2003). Náznak přesunu k nesezdanému soužití vychází z toho, že mladší generace dávají více přednost manželství až po nesezdaném soužití. Předmanželské nesezdané soužití na zkoušku lze v současnosti považovat za základní vzorec partnerského chování, neboť víc jak polovina dotázaných tuto formu soužití upřednostnila. Dalším důležitým zjištěním bylo, že třetina mladých lidí (33 % mužů a 29 % žen) o sňatku ve svých plánech vůbec neuvažovala (Rabušic 2006). Lze se tedy domnívat, že současná nízká úroveň sňatečnosti vypovídá jak o odkladu sňatků do vyššího věku, tak do určité míry i o jejich odmítání.

Důležitou charakteristikou, která diferencuje volbu životního stylu, se ukázalo být vzdělání (Hamplová 2006). Výsledky PPA 2 naznačily, že nesezdaná soužití jsou upřednostňována nižšími vzdělanostními skupinami lidí, zatímco lidé s vyšším vzděláním volí spíše přímý

vstup do manželství. Navzdory očekávání vyjádřili vysokoškoláci tradičnější postoje než středoškoláci, proto se nepotvrdila přímá závislost hodnocení demografických trendů na vzdělání, i když vzdělání sehrává zřetelnou roli ve vysvětlování demografických změn. Důvody, proč mladá generace odsouvá nebo odmítá sňatky, lze v souladu se dvěma základními teoretickými přístupy rozlišit na ekonomické těžkosti a hodnotové změny. Lidé nejčastěji souhlasili s ekonomickými důvody (především s možností zajistit si bydlení, najít si práci, mít dostatečný příjem), avšak lidé s vyšším vzděláním přisuzovali ekonomickým faktorům nižší důležitost (Hamplová 2006). Důležitým zjištěním bylo, že ve vysvětlování demografických změn nelze zdůrazňovat jen jeden faktor. Z hlediska sňatkového chování mohou ztížené ekonomické podmínky a individualistické motivy sehrávat u různých sociálních skupin různě důležitou roli.

Česká společnost zůstává v postojích k rodičovství značně konzervativní. Pro většinu dotazovaných představoval domov a děti podmínku úplného štěstí a spokojenosti. Nicméně ve výsledcích PPA 2 byla podpora výroků týkajících se hodnoty dětí u mladších věkových kategorií nižší (Šalamounová 2006). Ve srovnání s rokem 1991 přestala být celoživotní bezdětnost vnímaná jako překážka, která neumožňuje dosažení osobního štěstí. Mladí lidé se častěji domnívají, že existují různé životní alternativy a že plnohodnotný život lze mít i bez dětí.

Zajímavé bylo pozorovat, jak se vyvíjely názory na kompatibilitu rodinného života s dalšími životními hodnotami. Ve výsledcích PPA a FFS byly dvě děti uváděny jako maximum, kdy je možné dosáhnout naplnění i dalších důležitých životních cílů. Počet dvou dětí byl nejčastěji uváděn jako hraniční, kdy lze skloubit zaměstnání a péči o domácnost nebo udržet si životní standard. Výjimku tvořila pouze profesní kariéra, kde ženy častěji uváděly, že je to možné jen bez dětí nebo pouze s jedním dítětem. Ve výsledcích PPA 2 se jednoznačná souvislost s počtem dětí neprokázala. Větší podporu získaly odpovědi, že při naplňování různých životních hodnot nezáleží na počtu dětí. Větší počet dětí byl vnímán jako omezující pouze v případě otázky „mít dost času pro sebe a pro své zájmy“. Mladí lidé si pravděpodobně více uvědomují, že individualistické hodnoty jsou méně kompatibilní s rodinným životem.

Co lze na základě výše uvedeného usoudit o budoucím vývoji reprodukčního chování populace ČR? Pokles úrovně konečné plodnosti generací žen narozených v první polovině

70. let by nemusel zůstat tak hluboký. Reprodukční plány mladých lidí jsou stále poměrně vysoké, i když se více vzdálily úrovni prosté reprodukce. Pokud by se mladým lidem podařilo dostat svým reprodukčním záměrům, pak bychom mohli očekávat pro generace žen narozených z počátku 70. let úroveň konečné plodnosti kolem 1,7 dítěte na jednu ženu. Tento předpoklad rovněž odpovídá optimističtější variantě zmíněných odhadů provedených na základě demografických ukazatelů (Koschin 2001, Kocourková 2002a, Sobotka 2003).

S odkládáním mateřství do vyššího věku a postupným rozrůžňováním životních drah a forem soužití souvisí růst bezdětnosti. Z analýzy kohortních dat ze sčítání v roce 2001 (Rychtaříková 2004) vyplývá, že u generací žen narozených na konci 60. let lze očekávat bezdětnost vyšší než 10 %. Sobotka (2006) předpokládá zvýšení konečné bezdětnosti žen narozených v první polovině 70. let na 12-16% ve srovnání se 7,5% zaznamenanými u žen narozených o deset let dříve. Šetření PPA 2 přineslo optimističtější výsledky, neboť jen 10% žen uvedlo, že nezamýšlí nebo neví, zda bude mít dítě. Nicméně Sobotkův odhad se zdá být reálný, jestliže vezmeme v úvahu odpovědi mužů. Dvakrát více mužů než žen připustilo, že by mohli zůstat bezdětní. Bezdětnost se stává přijatelnou životní volbou pro muže spíše než pro ženy. Lze usoudit, že pro nezanedbatelnou část žen bude jejich bezdětnost výsledkem souhry nepříznivých okolností.

Kromě náznaku, že představy mužů a žen ohledně reprodukčních plánů se začínají rozcházet, vyplynula ze zkoumání populačního klimatu další rozpornost, která vnáší do odhadů budoucího vývoje nejistotu. Podle výsledků PPA 2 třetina mužů i žen neplánuje vstoupit do manželství vůbec. Současná prvosňatečnost vypočítaná z tabulek sňatečnosti svobodných se pohybuje na úrovni 70 % (Kretschmerová 2005), tzn. že 30 % žen zůstává do věku padesáti let svobodných. Porovnání obou výsledků naznačuje, že v nejbližší budoucnosti nelze očekávat nárůst intenzity sňatečnosti. Nelze tudíž potvrdit hypotézu o tom, že významnější nárůst úhrnné plodnosti lze předpokládat, až se zvýší podíl vdaných žen ve věkové skupině s nejvyšší intenzitou plodnosti.

Reprodukční plány, vyjádřené postoje a preference týkající se životního stylu se u mladých lidí zdají být v rozporu: děti mít chtějí, děti by se měly narodit v manželství, ale sňatky uzavírat nechtějí. Další vývoj úrovně plodnosti bude závislý na tom, jak se bude vyvíjet souvislost mezi sňatkovým chováním a rozhodováním o narození dítěte. Z tolerantnějších postojů k některým rozšiřujícím se trendům, jako je zvyšující se podíl svobodných matek

nebo růst nesezdaných soužití, lze usoudit, že vztah mezi sňatkovým a prokreativním chováním se bude více rozvolňovat. Ženy, pokud budou chtít mít děti, budou je stále více rodit mimo manželství. Nelze se však domnívat, že zvýšení plodnosti nevdaných žen by mohlo být takové, aby stačilo k dosažení konečné plodnosti nad hranici 1,5 dětí na jednu ženu. Je otázkou, do jaké míry se potvrdí zjištění Koubka (1990), že ženy, které procházejí věkem nejvyšší plodnosti v období s nepříznivým populačním klimatem, již nikdy nedosáhnou té úrovně plodnosti jako ženy, které tímto věkem procházely v období s příznivým populačním klimatem. Z tohoto důvodu se v dalších částech práce pokusím nastínit, jakou úlohu by mohla sehrát v naplnění reprodukčních plánů mladých lidí vhodná opatření rodinné politiky přijatá ve vhodné době.

3. Přídavky na děti a rodičovská dovolená

V současné době existuje ve všech evropských zemích určitý systém opatření zaměřených na podporu rodin s dětmi. Každý systém má buď podobu explicitní, tzn. že je vybudován nebo je vymezen na základě institucionální formulace rodinné politiky, nebo implicitní, tj. není založen na žádném politickém programu či vládní koncepci (Kamerman, Kahn 1978). Důležitým diferencujícím faktorem je různá míra účasti státu v rodinné politice vyjádřená typologií odvozenou od modelů sociálního státu (k typologii srov. např. Esping-Andersen 1990 a 2002 nebo Gauthier 1996). Mezi evropskými státy stále přetrvávají odlišnosti z hlediska charakteru a rozsahu jednotlivých typů nástrojů, které jsou využívány. Nicméně základem většiny z nich zůstávají především dva typy opatření: přídavky na děti a mateřská a rodičovská dovolená.

Počátky vzniku přídavků na děti a mateřské dovolené spadají do konce 19. století. Jejich zavádění tehdy nesledovalo pronatalitní cíle. Motivem zavedení mateřské dovolené bylo zlepšit podmínky pracujících žen před a po porodu a přispět ke snížení mateřské a kojenecké úmrtnosti. Cílem přídavků na děti bylo zlepšit situaci dětí a zároveň zpomalit inflaci, neboť sloužily jako kompenzace růstu platu jen vybraným skupinám lidí. Hlavní rozvoj obou opatření nastal až po 2. světové válce, kdy se postupně staly nejdůležitějšími nástroji podpory rodin s dětmi. Přídavky na děti začaly sloužit především jako kompenzace nákladů rodin spojených s výživou a výchovou dětí. Mateřská a rodičovská dovolená se stala formou podpory, která umožňuje zaměstnaným rodičům pečovat o dítě v prvních letech jeho života a zároveň jim zajistit návrat do zaměstnání. Ve východoevropských zemích byly přídavky na děti i mateřská dovolená koncipovány jako přímé pronatalitní nástroje podpory rodin. V západoevropských zemích byl přímý pronatalitní charakter přídavků na děti zřejmý pouze ve Francii, Belgii a v Německu.

V posledních deseti až dvaceti letech se ve většině evropských zemí význam obou opatření změnil, a to v souvislosti s celkovou proměnou charakteru rodinné politiky. Nové přístupy v rodinné politice byly vyvolány změnami demografických trendů, přeměnou rodinných forem a narůstající diferenciací životních stylů mladých lidí. Zvláště zvyšující se vzdělanost žen vyvolala zvýšenou potřebu jejich uplatnění v zaměstnání a klíčovým problémem se stala slučitelnost placené práce a rodiny. Zdůrazňování rovnoprávných partnerských vztahů se odrazilo mimo jiné ve snaze o větší zapojení mužů do péče a výchovy dětí. Tradiční podpora

rodiny jako instituce ustoupila koncepci individualistické, tj. koncepci založené na ochraně jednotlivých členů rodiny.

Před rokem 1990 byla ve většině evropských států větší pozornost věnována finanční podpoře rodin. V západoevropských státech byla rodinná politika zpravidla zaměřena na jednopříjmovou rodinu a tím posilovala funkci otce jako hlavního živitele rodiny. Kromě rodinných přídatků sehrával významnou roli i daňový systém, jestliže umožňoval společné zdanění domácnosti nebo byl koncipován tak, aby se výše daní snižovala v závislosti na počtu vychovávaných dětí. V bývalých socialistických státech byly přídatky na děti důležitou součástí mzdy a v případě dvoudětné rodiny tvořily pětinu až čtvrtinu průměrné mzdy. Vzhledem k vysoké zaměstnanosti žen bylo významné i prodlužování mateřské dovolené, avšak větší důraz byl kladen na zajištění předškolních zařízení. Koncepcie rodičovské dovolené se rozvíjela pouze ve skandinávských zemích. Institut rodičovské dovolené byl poprvé zaveden ve Švédsku v roce 1974. Jeho zavedení znamenalo odklon od dosavadní představy, kdy péče o dítě byla pokládána za výlučnou záležitost ženy. Smyslem zavedení rodičovské dovolené bylo zrovnoprávnění šancí muže a ženy na trhu práce a také zrovnoprávnění jejich postavení v rodině.

Na přelomu 80. a 90. let se rodičovská dovolená dostala do centra pozornosti evropské rodinné politiky, a to v souvislosti se zvýšením úrovně plodnosti ve Švédsku. Ve Švédsku se ukázala jako úspěšná nově koncipovaná rodinná politika, která nebyla explicitně směřovaná k podpoře porodnosti, ale ve svých důsledcích ke zvýšení porodnosti vedla. Rodičovská dovolená byla jedním z hlavních opatření, která umožnila ženám lépe skloubit placenou práci s péčí o rodinu a mužům zapojit se do výchovy dětí. Švédsko bylo dáváno za vzor, jak řešit problém nízké úrovně plodnosti. Následný vývoj směřoval k postupnému zavádění různých forem rodičovské dovolené ve většině států Evropy.

Harmonizace evropské rodinné politiky vycházející ze švédského modelu však stále probíhá jen velmi zvolna a nerovnoměrně. V 90. letech se západoevropské země soustředily na (1) flexibilitu ve využívání různých forem dovolené a (2) hledání způsobů, jak podnitit otce, aby častěji odcházeli na rodičovskou dovolenou. Východoevropské země se spíše zaměřily na prodlužování rodičovské dovolené s cílem umožnit ženám zůstat co nejdéle s dětmi doma. Důležitou úlohu zde sehrával důraz kladený na zdravý vývoj dítěte a rušení jeslí, jakožto instituce neodpovídající této koncepci. Do určité míry šlo i o reakci na předchozí vysokou

úroveň zaměstnanosti žen, kterou nové politické elity nepovažovaly za vhodnou pro vdané ženy pečující o malé děti. Očekávalo se, že mladé matky možnost individuální péče o malé děti uvítají.

3.1 Postoje k opatřením týkající se rodičovské dovolené

Od počátku 90. let byla v České republice v souladu s výše nastíněnými trendy věnována větší pozornost zlepšování podmínek rodičovské dovolené. Mezi nejdůležitější opatření patřilo její prodloužení na tři roky v roce 1990 a na čtyři roky v roce 1995. Postupně byly zavedeny normy sjednocující podmínky nástupu na rodičovskou dovolenou pro ženy i muže. Od konce 90. let byla výraznější pozornost zaměřena na zvyšování rodičovského příspěvku, umožnění výdělku z pracovní činnosti souběžně s pobíráním rodičovského příspěvku a prodloužení doby pobytu dětí ve školce bez ztráty nároku na rodičovský příspěvek.

Výsledky šetření PPA 2 naznačily, že jak opatření týkající se přídavků na děti, tak opatření spojená s rodičovskou dovolenou mají širokou podporu evropské veřejnosti (Kocourková, Sambt, Stropnik 2006). Ukázalo se, že v postojích k délce a způsobů využívání rodičovské dovolené se významným způsobem promítá odlišná kulturní a historická zkušenost v dané zemi. Zjištěná korelace mezi postoji k délce rodičovské dovolené a její skutečnou délkou v daném státě byla příliš nízká. Nelze předpokládat, že ve státech s krátkou délkou rodičovské dovolené bude podpora prodlužování její délky větší a naopak. Např. v Nizozemsku, kde mají rodiče nárok jen na tři měsíce plné a šest měsíců částečné neplacené dovolené, ji považovala za příliš krátkou pouze třetina respondentů ve věku 20-49 let obdobně jako např. v Rumunsku, kde však existuje možnost dvouleté placené dovolené.

Ve spokojenosti s délkou rodičovské dovolené se odráží nejen její skutečná délka, ale také míra finanční kompenzace poskytovaná rodičům během rodičovské dovolené, dostupnost a kvalita zařízení péče o nejmenší děti či jiné možnosti zajištění hlídání dětí, a v neposlední řadě také flexibilita pracovního trhu jako jsou příležitosti pracovat na zkrácený pracovní úvazek.

Možnost delší rodičovské dovolené je pozitivní z hlediska dítěte, ale má negativní dopady na pracovní kariéru rodiče, který se pro ni rozhodne. Náklady ztracených příležitostí spojené s narozením dítěte se s délkou dovolené významně zvyšují a ukazují se být podstatným

činitelem, který nutí ženu k brzkému návratu do zaměstnání, především v západoevropských zemích. Česká republika patří mezi státy s nejdelší dovolenou a s největší mírou spokojenosti, přesto si čtvrtina dotazovaných myslela, že je krátká. Česká veřejnost se ve svých postojích ukázala být značně orientovaná na zajištění individuální péče o děti v rodině. Například ve srovnání s Francií, kde existují při nástupu na rodičovskou dovolenou srovnatelné podmínky z hlediska délky a finanční náhrady, nezůstávají matky doma s dítětem tak dlouho jako v České republice. Šlechtová (2004) to zdůvodňuje zkušeností českých matek s dřívější plnou zaměstnaností a povinností pracovat. Skutečnost, že se žena po období stráveném s dítětem doma vrací do zaměstnání je natolik silná samozřejmost, že ji ani pobyt na rodičovské dovolené neohroží. Ženy v západoevropských zemích takovou zkušenost nemají, proto se rychleji vrací do zaměstnání. Jiným vysvětlením by mohlo být, že ve Francii existuje lépe rozvinutý systém zařízení péče o děti mladší tří let. Taková opatření však v České republice nezaznamenaly významnější podporu.

Celkově lze zhodnotit, že postoje evropské veřejnosti se ukázaly být konzervativnější než se očekávalo. Dle zjištěných názorů by ženy s malými dětmi měly pracovat méně nebo nepracovat vůbec. Výsledky logistické regrese ukázaly, že ti, kteří již měli nějakou zkušenost s rodičovskou dovolenou, ji spíše hodnotí jako krátkou a upřednostňují rodičovskou dovolenou v plné délce oproti částečné nebo pružné formě (Kocourková, Sambt, Stropnik 2006). Obdobné výsledky byly zjištěny u žen, jež významně více než muži podporují rodičovskou dovolenou vcelku a na plný úvazek. Ženy pravděpodobně nevidí řešení v jiných formách dovolené z toho důvodu, že si uvědomují náročnost skloubení obou povinností. Lze se domnívat, že na pracovní kariéru kladou větší důraz spíše muži. Proto by různé formy využívání rodičovské dovolené mohly být v souvislosti se snahou o větší zapojení do péče o děti řešením především pro muže. Pružnou nebo částečnou dovolenou upřednostňují rovněž ženy s vyšším vzděláním neboť na rozdíl od žen s nižším vzděláním si chtějí udržet dosažené pracovní zařazení.

3.2 Postoje k opatřením týkající se přídatků na děti

V České republice ve shodě s vývojem v ostatních postkomunistických zemích došlo po roce 1990 k výraznému snížení reálné hodnoty přídatků na děti (Kocourková 2004). V roce 1993 ztratily pronatalitní charakter, když závislost výše přídatků byla nahrazena závislostí na věku. V roce 1995 bylo zavedeno příjmové testování přídatků na děti, čímž bylo potvrzeno

jejich zařazení mezi sociální dávky. Od té doby jsou přídavky pouze valorizovány, a to v souvislosti s růstem životních nákladů.

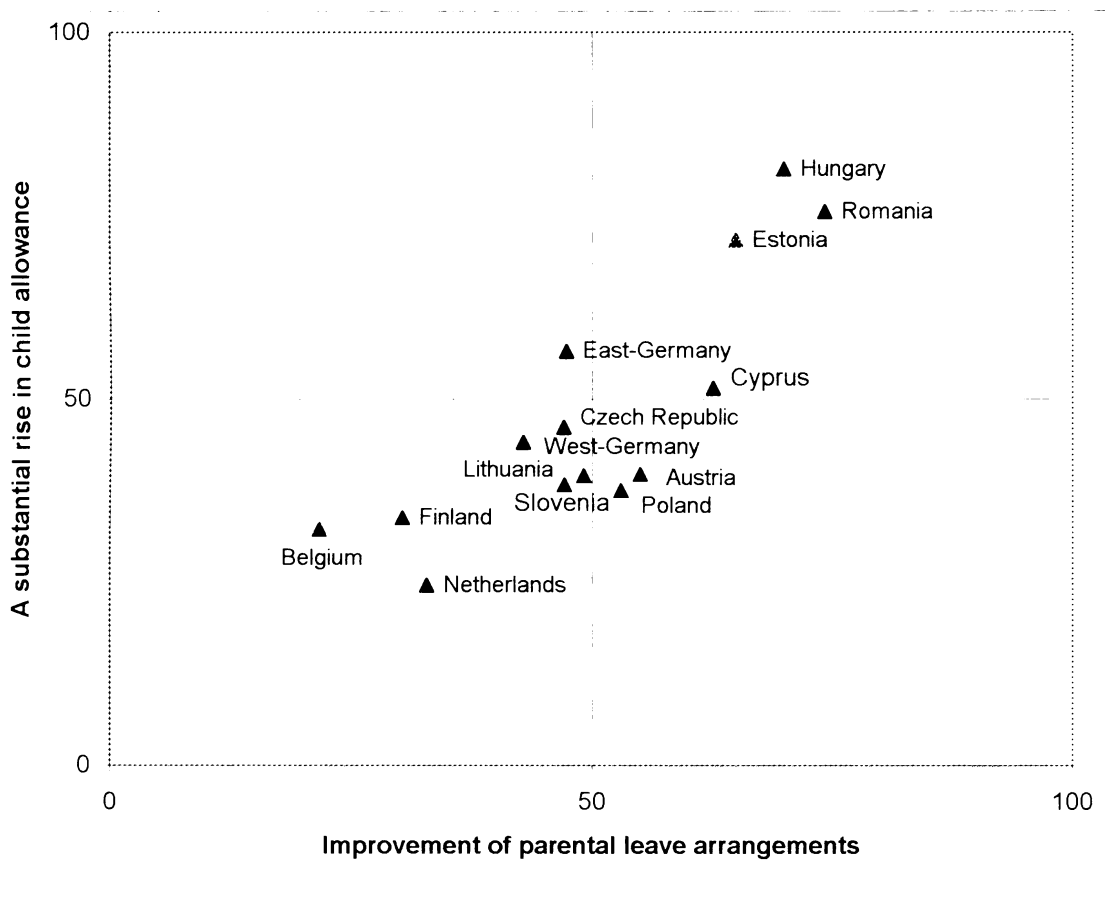
V názorech na adekvátnost výše přídavek se státy Západní a Východní Evropy do určité míry odlišovaly (Kocourková, Sambt, Stropnik 2006). Ve většině východoevropských států bylo v rámci PPA 2 respondenty negativně pocíťováno snížení reálné hodnoty přídavek po roce 1990, a proto zde byla zjištěna výrazná podpora jejich případného zvýšení. Z historie vývoje systému přídavek na děti v Evropě před rokem 1990 je zřejmé, že k významnějšímu zvyšování přídavek na děti docházelo právě v období zhoršených ekonomických podmínek rodin, tj. kdy rodiny byly více ohroženy nezaměstnaností a snížením životní úrovně. Nicméně i v západoevropských státech bylo zjištěno, že rodiny by o jejich zvýšení měly zájem. Přestože byl v 90. letech v těchto státech zaznamenán nárůst sociálních transferů i z hlediska přepočtu na jedno dítě, příjmová pozice rodin s dětmi se v srovnání s bezdětnými rodinami neustále snižovala (Esping-Andersen 2002). To vyplývá ze skutečnosti, že ve vyspělých společnostech se významně zvyšují náklady na výchovu a vzdělání dětí.

V evropských státech dnes existují v podstatě tři typy systémů, jež reflektují odlišné principy v přístupu ke zlepšení situace rodin s dětmi. Nejvíce rozšířený je systém odvislý od počtu dětí, přestože byl ve většině států veřejností nejméně podporován. Tento systém podporuje vícedětné rodiny ve větší míře než rodiny s jedním dítětem. Lze však konstatovat, že záměrem je spíše předcházení chudobě a udržení alespoň minimální životní úrovně těchto rodin. Obdobný cíl mají přídavky na děti, které se zvyšují s věkem dítěte, neboť je zřejmé, že s péčí a výchovou starších dětí jsou spojeny vyšší náklady. Třetí princip je založen na testování příjmu rodiny a poskytování rodinných přídavek jen nízkopříjmovým rodinám.

Výsledky PPA přinesly zajímavá zjištění také o názorech na různé typy diferenciací přídavek na děti. Zatímco preference týkající se systému odvozeného od příjmu rodiny nebo věku dítěte byly v přímé souvislosti s tím, jaký systém byl v daném státě používán, podpora systému podle počtu dětí nebyla závislá na zkušenostech s existujícím opatřením. Pouze v České republice a Rumunsku se názory veřejnosti shodovaly s tím, co bylo v dané době v platnosti. Převažující část respondentů v České republice upřednostňovala příjmově i věkově diferencované přídavky na děti.

Následná typologie pak prokázala, že veřejnost v České republice je výrazně orientovaná k pojetí přídavků na děti jako sociální podpory rodin (Kocourková, Sambt, Stropnik 2006). Polovina respondentů upřednostnila systém přídavků, který by byl nezávislý na počtu dětí a současně závislý na příjmu rodiny. Na rozdíl od toho např. v Maďarsku veřejnost nejvíce upřednostnila přídavky na děti jako propopulační opatření, tj. odvislé od počtu dětí a nezávislé na příjmu rodiny.

Graf 1: Státy podle postojů k rodinným přídavkům a rodičovské dovolené
(% odpovědí „velmi pro jejich zavádění“ ve věkové skupině 20-49 let)

Zdroj dat: IPPAS 2004

Poslední vývoj opatření rodinné politiky v evropských státech naznačil, že větší důraz je kladen na opatření spojená s rodičovskou dovolenou. Je však otázkou, zda veřejnost tato opatření upřednostňuje před finanční podporou. Ačkoliv se státy významně liší v úrovni „silné podpory“, v jednotlivých státech je míra podpory pro obě opatření obdobná: Rodičovská dovolená nesehrává v postojích veřejnosti důležitější roli. Pokud v daném státě

existují větší očekávání z hlediska podpory státu rodinám, tak rodinné přídavky jsou stále vnímány jako důležitý nástroj rodinné politiky.

V postojích evropské veřejnosti stále přetrvává diference mezi západoevropskými a východoevropskými státy. Největší podpora pro zlepšení systému rodičovské dovolené a zvýšení přídávků na děti byla zaznamenána v Maďarsku, Rumunsku a Estonsku. Vývoj v těchto státech se výrazněji neliší od vývoje v ostatních bývalých socialistických státech: zavádění nepříznivých změn v rodinné politice v souvislosti s transformací v 90. letech bylo později vystřídáno návratem k větší podpoře rodin především v Maďarsku a Estonsku. Nelze se tedy domnívat, že silná podpora pro zlepšení rodičovské dovolené či zvýšení přídávků na děti zde byla zjištěna v důsledku nižší úrovně těchto opatření ve srovnání s ostatními východoevropskými státy. Veřejnost v Maďarsku, Rumunsku a Estonsku zůstala významně orientovaná k propopulačním opatřením na rozdíl od České republiky a Polska, které se z hlediska svých očekávání zařadily do středoevropského regionu.

4. Zkoumání efektivity pronatalitních opatření

Obecně rozšířeným názorem je, že populační opatření mají pouze krátkodobou účinnost. Poté přestávají být populačním stimulem a jsou veřejností pokládány za samozřejmé. Ve vyspělých populacích má proto efekt populační politiky spíše kompenzační nebo anticipační charakter. U těchto populací existuje vysoká míra stabilizace demografického chování a populační politika v podstatě nemůže změnit základní faktory, které vedly ke zformování stávajícího modelu demografického chování. Nicméně mezi vyspělými státy existují nezanedbatelné rozdíly v úrovni plodnosti, jež se v posledních letech ještě prohloubily. Do jaké míry lze rozdíly přičíst odlišnostem v míře podpory, kterou jednotlivé státy rodinám poskytují?

Obzvláště ve státech s přetrvávající extrémně nízkou úrovní plodnosti nabývají na významu otázky: Která opatření rodinné politiky mají vliv na reprodukční chování populace? A jak velký vliv taková opatření mají? Zdánlivě jednoduché otázky v sobě skrývají řadu problémů teoretického, metodologického i věcného rázu. V poslední době lze na mezinárodní úrovni vysledovat zvýšený zájem o tuto problematiku, avšak poznatky týkající se efektivity jsou stále velmi omezené. Další vývoj spočívá v uplatňování komplexnějšího přístupu zahrnujícího co nejvíce faktorů. Umožňuje to jak rozvoj statistických metod, tak rozšiřování datové základny.

4.1 Diskuse o efektivity pronatalitních opatření v Československu a v ČR

Názory na perspektivu pronatalitních opatření v ČR jsou mezi českými demografy nejednotné. Na jedné straně existuje názor, že demografická reprodukce je velmi široce podmíněný proces, který nelze ovlivnit tím, že se pokusíme působit pouze na jednu nebo na několik jeho vybraných podmínek (Pavlík 1997). Skepsi o možnostech působení pronatalitních opatření na reprodukční chování vyjádřili také Rabušic (2002) a Koschin (2001). Rabušic zdůraznil, že dosud nebyla vytvořena ucelená teorie, která by specifikovala, které proměnné ovlivňují plodnost a jakým směrem působí. Proto si nemůžeme být jisti, že určitá pronatalitní opatření přinesou žádoucí efekt. Koschin připustil možnost působení pronatalitních opatření pouze v totalitním režimu.

Na rozdíl od nich se Kučera (2002b) domnívá, že o účinnosti pronatalitní populační politiky pochybují ti, kdo se neseznámili s příčinami a průběhem vzestupu porodnosti v první polovině 70. let. Mezi hlavní faktory vytvoření tehdejší demografické vlny řadí výrazné zlepšení životních podmínek mladých rodičů. Na úspěšnost tehdejší populační politiky poukazuje také Rychtaříková (2004) když uvádí, že pronatalitní opatření ovlivnila více ženy s vyšším vzděláním.

Pronatalitní opatření jsou pouze jedny z mnoha faktorů, které mohou působit při rozhodování o založení či velikosti rodiny. Vliv těchto opatření nelze oddělit a kvantifikovat. Jejich vliv lze hodnotit pouze v kontextu vlivu ostatních podmínek (Kocourková 2002a). Proto vliv pronatalitních opatření přijatých v Československu na přelomu 60. a 70. let nelze hodnotit izolovaně, ale v souvislosti s celkovou společenskou atmosférou tehdejší doby. Koubek (1990) uvedl, že spolu s pronatalitními opatřeními v tomto období příznivě působily ještě další faktory, např. zintenzivnění bytové výstavby a poněkud rychlejší tempo růstu životní úrovně.

Období intenzivní pronatalitní populační politiky v letech 1968-1973 se projevilo dočasným vzestupem úhrnné plodnosti o 0,6 dětí, jež vyvrcholil v roce 1974. Skutečný efekt však bylo možno odvodit až z ukazatelů generační plodnosti. Pro generace žen narozených v letech 1942-1944 se mírný pokles konečné plodnosti zastavil na úrovni 2,01 dětí na jednu ženu a pro poválečné generace žen narozené v letech 1945-1951 byl zaznamenán nepatrný nárůst o 0,05 bodu (Rychtaříková 2004). Následné generace žen narozené do roku 1958 stále vykazovaly konečnou plodnost nad hranicí 2 děti na jednu ženu.

Uvedená pronatalitní opatření přispěla nejen ke zpomalení poklesu a dočasné stabilizaci úrovně plodnosti, ale především k utužení modelu časně plodnosti a dvoudětné rodiny, který se udržel až do konce 80. let. Podíl žen se dvěma dětmi vzrostl a překročil 50% v generacích narozených po roce 1941 (Rychtaříková 2004). Nejvyšší zastoupení žen se dvěma dětmi bylo zjištěno v generaci z roku 1958. Podíl bezdětných žen klesal a zaznamenal nejnižší hodnoty 6,5% v generacích z let 1949-1954. Skutečnost, že pronatalitní opatření pozitivně ovlivnila především rození druhých a třetích dětí, je zřejmá rovněž z vývoje pravděpodobnosti zvětšování rodiny. Jak uvádí Rychtaříková (2004) pravděpodobnost mít druhé dítě byla vyšší u žen generací 1945-1960, jejichž věk maximální plodnosti spadal právě do konce 60. let a

první poloviny 70. let. Zároveň pokles pravděpodobnosti mít třetí dítě se dočasně zastavil u generací 1948-1952.

Koubek (1990) poukázal na skutečnost, že největší efekt měla pronatalitní opatření pro ženy, které se nacházely v období nejvyšší plodnosti. Celkově vyšší plodnost byla zaznamenána u kohort, kterým bylo v době přijetí pronatalitních opatření 20-24 let, v menší míře pak u kohort ve věku 25-29 let. Kohorty, které prošly věkem nejvyšší plodnosti v nepříznivých podmínkách, již nikdy nevykompenzovaly svou nižší plodnost bez ohledu na to, zda je pronatalitní opatření zasáhla ve věku nad 30 let či nikoliv.

Dalším zdrojem, na základě kterého lze hodnotit účinnost tehdejších pronatalitních opatření, je Šetření plodnosti z roku 1977. V rámci tohoto šetření byly vdané ženy žijící v prvním manželství dotázány, která opatření měla podle jejich názoru největší vliv na vzestup porodnosti v letech 1969-1973. Za největší stimul zvýšené porodnosti bylo označeno prodloužení placené mateřské dovolené z 22 na 26 týdnů s navazující neplacenou dovolenou do dvou let věku dítěte a s tím související zavedení mateřského příspěvku pro ženy, které pečovaly o dvě děti, z nichž jedno ve věku do 2 let. Jako méně významné bylo označeno zvýšení porodného a dětských přídatků a zavedení novomanželských půjček (Srb 1979).

Zatímco před rokem 1990, v podmínkách stabilního společenského prostředí, lze vysledovat určitou souvislost mezi zaváděním pronatalitních opatření a vývojem plodnosti, v 90. letech převážil antinatalitní vliv sociálně ekonomických opatření přijímaných s jinými záměry. V nových a zásadně odlišných společenských podmínkách se ukazuje, že možnosti pronatalitních opatření jsou velmi omezené a hodnocení jejich účinků mnohem diskutabilnější. Důvodem je komplexnost příčin extrémně nízké úrovně plodnosti v ČR. Nicméně z předchozích zkušeností vyplývá, že česká populace citlivě reaguje na jakékoli změny ve vnějších podmínkách, ať se jedná o jejich zhoršování či zlepšování.

4.2 Problém měřitelnosti vlivu pronatalitních opatření

Při zkoumání determinant vývoje úrovně plodnosti je obtížné odlišit potenciální efekt pronatalitních opatření od vlivu mnoha dalších faktorů, o kterých je známo, že se mohou podílet na individuálním rozhodnutí stát se rodičem (David 1982). Výzkum týkající se příčin poklesu úrovně plodnosti naznačuje, že reprodukční chování je ovlivňováno řadou faktorů,

jejichž komplementárnost a vzájemná podmíněnost komplikuje snahu odlišit ty hlavní od těch méně důležitých. Jakkoli mohou být efekty nástrojů rodinné politiky významné, je nepochybné, že tyto efekty jsou méně důležité ve srovnání s podstatnějšími a často protichůdnými vlivy souvisejícími s rozvojem moderní společnosti (Cliquet 1995).

Z teoretického hlediska je problémem jak kvantifikace efektu, tak jeho oddělení od efektů jiných opatření. Kdybychom chtěli skutečně změřit efekt pronatalitních opatření, museli bychom znát, jaká by byla úroveň plodnosti, kdyby taková opatření zavedena nebyla. Při hodnocení pronatalitních opatření bychom museli vzít do úvahy všechna přijímaná opatření, tj. včetně nepřímých, jež byla přijata s jinými záměry. Jedná se o opatření týkající se vzdělání, zaměstnanosti a trhu práce, bydlení, atd. Jejich vliv na reprodukční chování může být velmi významný a dokonce mnohem důležitější než vliv přímých opatření (Demeny 1986). Pozitivní účinek pronatalitních opatření jimi může být neutralizován.

Při zkoumání efektivnosti pronatalitních opatření je nutné odlišit vliv na časování narození dětí od vlivu na konečný počet narozených dětí. Zatímco změna v časování plodnosti se nemusí projevit ve změně konečné plodnosti, změna v počtu dětí téměř jistě představuje změnu v časování. Dosavadní zkušenosti ve většině vyspělých zemích ukazují, že pokud pronatalitní opatření mají nějaký dopad, tak pouze krátkodobý a ovlivňují především časování narození dětí. Přispívají k uspišení založení rodiny nebo ke zkrácení meziporodních intervalů. Konečná plodnost je ovlivněna jen zřídka. Dočasné zvýšení úhrnné plodnosti je pak vystřídáno jejím opětovným poklesem. Nezáleží na intenzitě a rozsahu přijímaných opatření, neboť dokonce i velmi štedrá opatření mají pouze omezený vliv a pokud nejsou dále zlepšována, jejich vliv postupně doznívá, jak přestávají být vnímána jako nová (Klinger 1987). Určitý efekt lze spatřovat pouze v tom, že pokud by nedošlo k uspišení narození plánovaného dítěte, tak jeho narození by se vůbec nemuselo uskutečnit.

V demografické literatuře jsou závěry ohledně efektivnosti pro-natalitních opatření rozporuplné a v názorech na možnost dlouhodobě ovlivnit úroveň plodnosti převažuje skepse. Nicméně při hodnocení vlivu politických intervencí v bývalých socialistických státech většina demografů připouští, že měla měřitelný demografický efekt. Nejen v bývalém Československu, ale také v Maďarsku přispěla opatření z přelomu 60. a 70. let ke zpomalení poklesu úrovně plodnosti a k její dočasné stabilizaci. Podle odhadů z konce 80. let se opatření přijatá v 70. letech ve Východním Německu podílela na zvýšení konečné plodnosti o

0,1 bodu, opatření přijatá v Rumunsku přispěla ke zvýšení konečné plodnosti o 0,2 bodu (Hoehn 1991). Také ve Francii existuje přesvědčení o oprávněnosti pronatalitní politiky. Calot vyčíslil, že kdyby pronatalitní politika nebyla dlouhodobě uplatňována, byla by úroveň konečné plodnosti ve Francii nižší o 0,2-0,3 dětí na jednu ženu (viz Hoehn 1987, Stropnik 1995).

4.3 Empirické výzkumy zjišťující efektivitu pronatalitních opatření

První zahraniční studie z počátku 70. let se zabývaly se souvislostmi mezi finančními dávkami poskytovanými státem rodinám a počtem dětí v rodině (Simon a Simon 1974, Lloyd 1974). Objevily se v návaznosti na ekonomické teorie plodnosti, podle nichž lidé chtějí mít tím méně dětí, čím je dítě finančně nákladnější. V souladu s tím lze očekávat, že zvýšení finančních dávek bude mít pronatalitní efekt, neboť redukuje přímé náklady na dítě. Efekt finančních dávek byl prokázán, ale ukázalo se, že významnější je vliv opačný, tzn. zvýšení nákladů prostřednictvím snížení finanční podpory státu vede k většímu omezení počtu dětí v rodině než je případné zvýšení počtu dětí po zvýšení finančních „dotací“ na děti do rodin.

Uplatňování striktně ekonomického přístupu bylo často kritizováno, neboť přehlíží jiné faktory, které mohou ovlivňovat rozhodování o počtu dětí. Stejně tak existují i jiná opatření nefinanční povahy, kterými stát podporuje rodiny. Ukazuje se, že finanční dávky nemusí sehrávat ve srovnání s jinými opatřeními důležitější roli. Kromě toho výše finanční podpory je často zanedbatelná ve srovnání s náklady, které rodiče musí vložit do péče a výchovy dětí. Srovnávání efektů finančních dávek je navíc komplikováno tím, že rodiny s různým příjmem a s různým počtem dětí v různém věku mívají nárok na různou výši finanční podpory.

V poslední době se uplatňují nové přístupy, jejichž cílem je rozšiřovat a zpřesňovat vstupní informace a neomezovat se pouze na nástroje rodinné politiky. Zkoumání vlivu opatření na reprodukční chování se rozvíjí dvěma směry. První směr je založen na ekonometrickém modelování a vychází z agregovaných dat (souhrnných ukazatelů). Druhý přístup využívá individuálních dat z výběrových šetření k multinominálnímu regresnímu modelování.

Vzhledem k nedostatku srovnatelných dat převládají studie zaměřené na jednotlivé státy. Porovnání výsledků zjištěných pro jednotlivé státy je však mimo jiné omezeno použitím odlišných metod a různou šíří zahrnutých opatření. Mezinárodní srovnání efektů vybraných

opatření bylo prováděno především na základě ekonometrických modelů. Vzhledem k jejich metodologickým limitům však neposkytlo významnější důkazy o pronatalitním vlivu nástrojů rodinné politiky. První studie se zaměřovaly pouze na zkoumání vlivu finančních dávek na úhrnnou plodnost. Ekert-Jaffé (1986) zjišťovala rozdíly v úrovni plodnosti a ve výši rodinných dávek v 8 evropských státech, Blanchet a Ekert-Jaffé (1994) v 11 zemích. Obě studie potvrdily pozitivní závislost úhrnné plodnosti na výši rodinných dávek, i když nebyla zahrnuta všechna finanční opatření poskytovaná rodinám s dětmi, což bylo následně kritizováno stejně jako to, že nebyl zohledněn efekt na časování plodnosti. Proto se Gauthier a Hatzius (1997) snažili oba nedostatky odstranit ve studii, v níž porovnávali 22 států OECD. Na jejich ekonometrický model navázali D'Addio a D'Ercole (2005) rozšířením vysvětlujících proměnných. Problémem zůstalo, že nebyl zohledněn odlišný vliv opatření na různé skupiny lidí z hlediska příjmu či vzdělání. Dále nebyl rozlišen diferencovaný efekt na plodnost podle pořadí narození. Další rozvoj ekonometrického přístupu směřuje k většímu propojení s mikromodelováním reprodukčního chování, jež vychází z nejnovější teorie o sekvenčním rozhodování.

Poslední publikovaná studie D'Addio a D'Ercole (2005) vychází z dat za 19 OECD zemí včetně ČR a zkoumá souvislosti mezi opatřeními rodinné politiky a úrovni plodnosti. Cílem bylo zjistit, která opatření by měla největší efekt na zvýšení úhrnné plodnosti. Přestože vychází ze zjednodušených předpokladů, přinesla zajímavé výsledky. Například se ukázalo, že zlepšování nástrojů rodinné politiky může úroveň plodnosti zvýšit a že má významný vliv vyšší finanční podpora a vyšší dávky v době rodičovské dovolené. Rozbor naznačil, že vyšší úhrnné plodnosti je dosahováno v zemích s vyšší mírou zaměstnanosti žen a tam, kde vyšší podíl žen pracuje na zkrácený úvazek. Naproti tomu delší rodičovská dovolená na plodnost jednoznačně pozitivní efekt nemá. Součástí studie je také simulace vlivu vybraných čtyř pronatalitních opatření na zvýšení úhrnné plodnosti v jednotlivých zemích. Z výsledků vyplývá, že ke zvýšení úhrnné plodnosti v ČR by nejvíce přispělo zlepšení dostupnosti zařízení předškolní péče a lepší možnosti pro ženy pracovat na částečný úvazek. Menší význam by mělo snížení přímých nákladů na dítě prostřednictvím dávek a daňových úlev.

Druhým zdrojem při zkoumání efektů nástrojů rodinné politiky jsou individuální data z výběrových šetření. Mezi prvními, kteří takový zdroj použili, byli Barmby a Cigno (1988) a na základě „life-history“ analýzy prokázali, že vyšší dávky mohou uspišit založení rodiny. Blau a Robins (1989) zjistili, že na úroveň plodnosti má důležitý vliv dostupnost zařízení

péče o děti. Data pro uplatnění tzv. „proportional hazard“ modelů poskytlo šetření FFS. Příkladem je studie Corman (2000), která zkoumala opatření rodinné politiky jako jeden z faktorů ovlivňující pravděpodobnost narození třetího dítěte u žen a u mužů ve Švédsku a ve Francii. Do této skupiny studií lze zařadit i výzkumy vycházející z dat ze šetření postojů, názorů a preferencí veřejnosti, např. šetření PPA. Ze zjištěných odpovědí bylo možné zkoumat, jaký efekt na konečnou plodnost žen by mělo zavedení preferovaných opatření.

Šetření PPA poskytlo data jak pro výpočet hypotetické (očekávané) konečné plodnosti žen v ČR, tak pro kvantifikaci možného efektu pronatalitních opatření. Průměrný chtěný počet dětí na jednu ženu byl odhadnut z dosud narozených a ještě chtěných dětí. Uvedený výpočet bylo možné provést i pro muže. Respondent, který uvedl, že nezamýšlí mít (další) dítě nebo si není jistý, měl odpovědět na další otázku, zda by zavedení preferovaného opatření mohlo jeho názor změnit, tzn., že by znovu uvažoval o možnosti mít (další) dítě nebo by se pravděpodobně rozhodl mít (další) dítě. Kvantifikace efektu naznačila, že přijetí nejvíce žádoucích opatření by mohlo přispět ke zvýšení očekávané konečné plodnosti žen zhruba o 10% (Kocourková 2001b). Je však zřejmé, že takový odhad je nadsazený, neboť je zatížen značným podílem nejistoty. Zamýšlené plány mladých lidí se nemusí uskutečnit stejně jako zavedení pronatalitních opatření nemusí vést ke skutečné změně reprodukčních záměrů jednotlivců. Kvantifikace efektu na konečnou plodnost se ukázala být méně významná ve srovnání se zjištěním, že mnohem více žen i mužů uvedlo, že přijetí preferovaných opatření by jim usnadnilo mít zamýšlený počet dětí. Toto zjištění ukazuje na měnící se charakter pronatalitní politiky.

4.4 Doporučení týkající se pronatalitní politiky v zemích s nízkou úrovní plodnosti

Při hodnocení efektivnosti pronatalitních opatření je potřeba vycházet ze širších souvislostí. Efekt nově přijímaných opatření do značné míry závisí na celkovém politickém, ekonomickém a sociálním prostředí, jež se promítá do populačního klimatu daného státu. Vzhledem k tomu, že zkušenosti s pronatalitní politikou v jednotlivých zemích odrážejí odlišné historické a kulturní podmínky, opatření úspěšně implementovaná v jedné zemi nemusí být stejně úspěšná v jiných státech.

Extrémně nízká plodnost je v zemích s velmi rozdílnými institucionálními strukturami. Opatření směřovaná na podporu plodnosti musí vycházet z těchto předem daných struktur

(Mc Donald 2004). Proto neexistuje jeden úspěšný model pro všechny státy. Každá země musí hledat svůj vlastní institucionálně vhodný přístup. Základem pro formulaci politiky na podporu plodnosti by mělo být zjištění, proč plodnost v konkrétních podmínkách klesla na nízkou úroveň. Pochopení podstaty nízké plodnosti je nezbytné pro efektivní realizaci pronatalitní politiky.

Na základě úvah Cordóna (2001) lze definovat tři podmínky, které by měly být splněny, aby pronatalitní politika byla úspěšná. (1) Populační politika by měla být zasazena do širší politické perspektivy. (2) Základem pronatalitní politiky by měl být ucelený teoretický rámec, na jehož základě by bylo možné anticipovat dopad přijímaných opatření. (3) Měla by být přijímána taková opatření, která budou vycházet ze specifické situace dané země. Jejich přijetí by měla předcházet detailní analýza příčin nízké plodnosti.

Cordón (2001) považuje extrémně nízkou úroveň plodnosti za symptom přechodu k novému reprodukčnímu modelu v podmínkách ekonomické aktivity obou rodičů. Domnívá se, že úspěšnost pronatalitní politiky bude odvislá od toho, do jaké míry budou přijímaná opatření podporovat nový reprodukční model a tím urychlovat přechod od tradičního modelu. Proto středem pozornosti politiky uplatňované vůči rodinám by měla být opatření na podporu rovnoprávného postavení mužů i žen v rodině a opatření umožňující kompatibilitu práce s rodinným životem.

Závěry pro rodinnou politiku ČR

Změny v reprodukčním chování populace ČR, k nimž došlo v posledních 15 letech, nelze zatím považovat za projev sníženého zájmu o děti v rodině. Jsou výsledkem působení ekonomických a společenských faktorů, které rozhodování lidí ovlivňují v neprospěch rodinného života. Z výsledků šetření PPA i jiných obdobných šetření vyplývá, že rodina a děti jsou v ČR stále považovány za jednu z největších hodnot pro život jednotlivce. Intenzita rodičovských přání je stále vysoká. Svědčí o tom průměrný očekávaný počet dětí na jednu ženu, který sice nedosahuje hranice záchovné míry, ale je nad úrovní 1,6. Ukazuje se však, že se zvýšily překážky, které vyvstávají na cestě k jejich uskutečnění.

Prosperita současných vyspělých společností se odvozuje od kvality a možností rozvoje lidského potenciálu, který se tvoří především v dobře fungující rodině. Společnost aspirující na svůj rozvoj by se měla s velkou pozorností věnovat podmínkám a prostředí, v němž se tento potenciál vyvíjí. Rozhodování rodičů o tom mít děti je více než dříve vystaveno konkurenci alternativních životních možností a současně s tím narůstajícímu napětí mezi individuálními a společenskými zájmy.

Ze společenských změn a demografického vývoje vyplývají nové požadavky na rodinnou politiku. Moderní přístup uplatňovaný v politice vůči rodinám s dětmi bere ohled na poznatky demografického a kulturně antropologického výzkumu a věnuje pozornost vyváženosti věkové skladby obyvatelstva. Neboť jediné tak je možno očekávat, že budoucí generace převezmou závazky současných generací. Proto se jednou z politických priorit současné české společnosti stalo koncipování rodinné politiky.

Ve shodě s novými přístupy uplatňovanými v rámci rodinné politiky evropských zemích by cílem mělo být rozvíjet takovou politiku, která podporuje rodiny, ale zároveň respektuje objektivní trendy společenského vývoje. Nově koncipovaná rodinná politika by měla být založena na uznání prohlubující se rozmanitosti rodinných forem a jejich faktickém zrovnoprávnění. Spíše než na rodinu by pozornost měla být soustředěna na jednotlivce a na garanci jejich práv v rámci rodiny. Smyslem této defamilizace (Saraceni 1997) není rozklad rodiny a rodinných vazeb, ale naopak jejich posílení, neboť je založena na předpokladu, že pro rozvoj pozitivních rodinných vazeb je potřebné zabezpečit především rovnoprávné postavení členů rodiny a zbavit jich tak závislosti vyplývající z nerovnoměrného rozdělení

moci v rámci tradiční patriarchální rodiny. Cílem je umožnit oběma rodičům plnit rodinné povinnosti bez toho, aby se pro některé z nich staly pastí. V praxi to znamená vytvářet takové podmínky, které by garantovaly oběma rodičům stejné možnosti sladit rodičovské a pracovní povinnosti, aby založení rodiny nebylo ani pro jednoho z nich otázkou „buď zaměstnání nebo rodina“.

Lze tedy shrnout, že moderní rodinná politika respektuje různorodost rodinných forem a zaměřuje se jak na podporu ekonomické a sociální nezávislosti jednotlivců během jejich životního cyklu, tak na podporu partnerských a rodičovských kompetencí. Nicméně v roce 2004 byla vypracována Národní zpráva o rodině, jež naznačila upřednostnění tradičního pojetí rodinné politiky (Kocourková 2006a). Bylo v ní doporučováno, aby se budoucí rodinná politika v ČR orientovala primárně na podporu manželského páru s dětmi. Přestože v ní bylo proklamováno, že cílem rodinné politiky by nemělo být zasahování do svobodné volby rodičů, bylo navrhováno, aby připravovaná koncepce rodinné politiky měla normativní charakter, tj. vyjádřila preference. Dále v ní byla deklarována celospolečenská preference individuální rodičovské péče o děti a neobsahovala podporu zařízením denní péče o děti právě z důvodu upřednostnění blaha dítěte před možností svobodné volby rodiny. V Národní koncepci rodinné politiky z roku 2005, jež představuje první explicitní formulaci rodinné politiky v ČR, bylo jednoznačné směřování k tradičnímu modelu opuštěno.

Zatímco prosazující se variantnost ve způsobech soužití byla v rodinné politice v ČR postupně akceptována a manželství by nadále nemělo být upřednostňováno před ostatními typy svazků, pokles narozených dětí v důsledku odkladu plodnosti do vyššího věku žen je stále více nahlížen s určitými obavami, neboť by mohl vést k nevyhnutelnému populačnímu poklesu. McDonald (2005) uvádí jako kritickou hodnotu pro další vývoj úhrnné plodnosti 1,5 dítěte na jednu ženu. V případě, že úhrnná plodnost klesne pod hodnotu 1,3, je „těžké“ docílit její zvýšení zpět nad hranici 1,5. Doporučuje se proto koncipovat rodinnou politiku tak, aby byla s to udržovat úroveň plodnosti nad hodnotou 1,5. Na základě tohoto předpokladu odvodil doporučení pro rodinnou politiku vyspělých států. Vyspělé státy by měly vyvinout snahu udržet úhrnnou plodnost nad hranicí 1,5 a nenechat ji pod tuto hranici klesnout.

Lutz, Skirbekk (2005) se zamýšlejí nad situací, kdy úroveň úhrnné plodnosti již klesla pod 1,5. V tom případě by se měl stát pokusit urychleně navrátit úroveň k hranici 1,5 dříve než se stane změna nezvratnou. Je zřejmé, že možnosti státu jsou velmi omezené a účinky se

neprojeví okamžitě. Avšak nárůst průměrného věku matky při narození dítěte by mohl být zpomalen tím, že bude uplatňovaná taková politika, která by zabraňovala dalšímu odkladu narození dětí. Pronatalitní opatření jsou v této souvislosti považována za oprávněný politický nástroj, jak se vyhnout pasti extrémně nízké plodnosti.

Přestože rodinná politika byla ve většině západoevropských zemích původně koncipována s jinými záměry, její pronatalitní význam v posledních letech narůstá⁵. Demografické opodstatnění nově pojaté rodinné politiky v České republice srozumitelně formuloval Kučera (2001 a 2002a), když uvedl, že cílem takové politiky by mělo být zachování únosné věkové struktury, resp. zpomalení tempa jejího zhoršování. Po dosažení určitého stádia zestárnutí ztrácí populace vnitřní sílu k regeneraci po výrazném snížení počtu potencionálních matek. Populační pokles se pak stane nevyhnutelným.

Koncepce rodinné politiky byla v České republice přijata s desetiletým zpožděním (Národní koncepce rodinné politiky 2005). Nicméně v posledních pěti letech byla otázkám reprodukce české populace věnovaná zvýšená pozornost jak na odborné, tak politické a veřejné úrovni. Byly přijaty důležité systémové kroky přispívající k vytvoření příznivějšího populačního klimatu. Jedním z nich je explicitní vymezení rodinné politiky. Zcela v souladu s evropskými trendy je přitom její vymezení širší, přestože pronatalitní záměr je v koncepci rodinné politiky jednoznačně deklarován. Velmi pozitivně lze hodnotit, že byly vytýčeny oblasti, které budou dále hodnoceny s cílem navrhnout nová opatření. Delší doba věnovaná přípravě ucelené a komplexně pojaté podpory rodin se jeví spíše ku prospěchu dané věci, neboť se tím zabraňuje unáhleným a neefektivním řešením.

Opatření přijímaná od roku 2001 se zdají být do značné míry v souladu s očekáváním české veřejnosti, např. pokud se jedná o zvyšování porodného, snižování daňové zátěže rodin a rozvoj opatření týkajících se rodičovské dovolené (Kocourková 2006b). Návrhy obsažené v koncepci vycházejí rovněž ze zahraničních zkušeností a odrážejí nové potřeby rodin související s přeměnou společenských podmínek. Přesto nelze očekávat, že by dosud přijatá opatření měla významnější pronatalitní efekt.

⁵ V kontextu politiky EU zájem o problematiku podpory rodin v posledních letech narůstal a vyústil v roce 2005 ve vydání tzv. Zelené knihy „Nová mezigenerační solidarita jako odpověď na demografické změny“, jež označila návrat na cestu demografického růstu jako jednu z politických priorit.

Za prvé prevažuje sociálny aspekt ve finanční podpoře rodin s dětmi, neboli je upřednostňována solidarita vysokopříjmových rodin s rodinami nízkopříjmovými. Systém přídavků na děti byl zkonstruován tak, aby zvýhodňoval nízkopříjmové rodiny. Od roku 2001 předložila vláda několikrát návrh na znovuzavedení plošných přídavků. Nezískal však v Parlamentu dostatečnou podporu. Také z hlediska postoju veřejnosti lze hovořit o nízké podpoře. Vyplácet všem dětem stejnou částku by podpořila pouze třetina dotazovaných (Kocourková 2004). Ve shodě s existujícím stavem se ukázalo, že nejvíce preferovány jsou přídavky na děti příjmově i věkově diferencované. Na základě mezinárodního srovnání patří ČR ke státům, jejichž veřejnost se jeví nejsilněji orientovaná k pojetí přídavků na děti jako sociální asistence (Kocourková, Sambt, Stropnik 2006).

Podporu středně příjmových rodin s dětmi by bylo vhodnější řešit rozšířením možností daňových úlev. Zavedení slevy na dani za každé dítě, které v roce 2005 nahradilo původně uplatňovaný odpočet na dítě ze základu daně, posílilo podporu rodin s nižšími příjmy. Podle Vančurové byl standardní odpočet na dítě používaný do roku 2004 jedinou plošnou podporou rodin s dětmi a jeho nahrazení absolutní slevou na dani byl ústup od podpory plošné (Vančurová 2004). Zavedení tzv. nestandardních odpočtů, tj. odpočtů spojených s výchovou a vzděláním dětí⁶, by nepříznivý dopad daňových změn mohlo kompenzovat.

Za druhé přetrvává důraz na zajištění individuální péče o děti. Poslední výzkumy však ukazují, že tento přístup nezaznamenává výsledky z hlediska možného ovlivnění porodnosti. V ČR byly rodičům vytvořeny podmínky, které spíše napomáhají k tomu, aby zůstávali s dětmi co nejdéle doma. Zavedení společného zdanění přináší největší efekt právě rodinám, kde jeden z rodičů pečuje o dítě. Podpora zařízení péče o nejmenší děti v jeslích byla výrazně omezena. Sirovátka (2003) kritizuje, že v České republice byl posílen tzv. model přerušené kariéry, kdy ženy odcházejí dočasně z trhu práce v důsledku péče o dítě. Tento model je postavený na tradičním pojetí rodiny, jenž nebere v potaz změněnou situaci a preference mladé populace. Přerušování pracovní kariéry však přináší vysoké újmy. Ženy, které se vrací do zaměstnání po rodičovské dovolené mají výrazně horší pozici. Důležitými opatřeními v rámci harmonizace práce a rodiny jsou podpora zařízení péče o děti a rozšiřování částečných pracovních úvazků. V ČR jsou částečné pracovní úvazky finančně nevýhodné, proto jsou ženy nuceny přijímat plné úvazky. V této souvislosti se jeví jako důležité podporovat pružnou pracovní dobu a zřizování dětských zařízení.

⁶ Mezi lze zařadit např. náklady na hlídání dětí, školné, pojistné, apod.

Jesle byly v 90. letech téměř zrušeny, protože představovaly již nevyhovující zařízení kolektivní výchovy. Chybí však jejich adekvátní náhrada, která by lépe splňovala nároky péče o děti do 3 let. Otázkou by nemělo být, zda jsou taková zařízení potřeba, ale to, jaká zařízení by je měla nahradit. Nižší podpora vyjádřená českou veřejností mimorodinné péči o malé děti ve srovnání s jinými nástroji státní podpory je spíše odrazem špatných zkušeností s kvalitou péče o děti v předchozím režimu a důsledkem dnes převládající ideologie, která upřednostňuje rodinnou péči před ostatními způsoby. Poslední výzkumy ukazují, že nejsou důvody pro jednoznačné odmítnutí nerodičovské péče o děti, ale naopak, kvalitní zařízení mohou přinášet velmi pozitivní efekty (Cyprian 2005). Upřednostňovat rodinnou péči lze jen v případě, když je péče v rodině ideální. A to zdaleka není ve všech rodinách, neboť se zvýšila náročnost výchovy a zvýšily se nároky na angažovanost rodičů. Značně záleží na kvalitě poskytovaných služeb. Odpovídající kvalitu institucionální péče o děti lze zajistit jen tehdy, když za ni zodpovídá stát.

Zatímco v západoevropských zemích nabývají větší podporu opatření týkající se slučitelnosti rodiny a zaměstnání, veřejnost v České republice, stejně jako v ostatních východoevropských státech přisuzuje větší důležitost finančním opatřením (Kocourková 2006b). V postojích se pravděpodobně odráží nespokojenost s omezením rozsahu finanční podpory rodin, ke kterému došlo na počátku 90. let. Zvýraznily se rozdíly v životní úrovni bezdětných a rodin s dětmi. Rodiny s dětmi nesly náklady transformace ve srovnání s rodinami bezdětnými ve zvýšené míře (Sirovátka 1999). V západní Evropě byl zaznamenán trend opačný, neboť i přes určitou krizi sociálního státu byly rodinné dávky spíše zvyšovány. Ve vyspělých společnostech se náklady na péči, výchovu a vzdělání dětí významně zvyšují. Proto lze očekávat, že důležitost opatření, kterými stát alespoň částečně kompenzuje náklady spojené s péčí o děti se v budoucnu ještě zvýší. Na základě zjištěných názorů se lze domnívat, že česká veřejnost by nejvíce uvítala zvýšení přídavků středně příjmovým rodinám a zavedení větší variability v daňových úlevách.

Nástroje rodinné politiky by měly zohledňovat diferencované potřeby jednotlivých rodin (Kocourková, 2006b). Význam finančních opatření pro rodiny roste s počtem dětí. Například nižším daním vyjádřili respondenti se dvěma dětmi ve srovnání s bezdětnými třikrát větší podporu. V případě diferenciací postojů k opatřením týkajícím se slučitelnosti práce a rodiny hrálo větší roli vzdělání. Lidé s vyšším vzděláním by více podpořili zlepšení systému

rodičovské dovolené. Přestože se některá opatření zdají být stěžejní, cílem komplexně pojaté rodinné politiky by měla být co nejširší škála různých opatření.

K realizaci odkládaného rodičovství by mohlo přispět přijetí nejvíce žádoucích opatření (Kocourková, 2001b a 2006b). Dvě třetiny respondentů uvedlo, že v případě zavedení jimi preferovaného opatření by bylo pro ně snazší mít tolik dětí, kolik zamýšleli. Pouze necelých 20% dotazovaných by uvažovalo o narození neplánovaného dítěte. Přestože nelze vliv pronatalitních opatření na individuální rozhodování přeceňovat, lze shrnout, že taková opatření by měla své oprávnění, jestliže by cílem bylo pomoci lidem uskutečnit jejich reprodukční plány, tj. zmírnit rozdíl mezi plánovaným a dosud realizovaným počtem dětí. Výsledky naznačují, že pronatalitní opatření by nejvíce ovlivnila rozhodování žen ve věku 20-29 let.

Jako statisticky významné se ukázalo, že jednodětným rodinám by preferovaná opatření mohla napomoci k rozhodnutí mít druhé dítě (Kocourková 2001b a 2006b). Dále by bylo možné očekávat, že taková opatření by mohla vést k uskutečnění reprodukčních záměrů především u žen s vyšším vzděláním (Kocourková 2001b). Obě zjištění jsou ve shodě s výsledky analýzy generační plodnosti žen v ČR (Rychtaříková 2004). Rychtaříková vypočetla, že v období příznivého populačního klimatu, tj. v době intenzivní pronatalitní populační politiky na přelomu 60. a 70. let, se pravděpodobnost narození druhého dítěte nejrychleji zvýšila u žen s vyšším vzděláním.

Další otázkou je, za kterých podmínek by ženy uvažovaly o dalším dítěti. Jako statisticky významné se ukázalo především: pružná pracovní doba, možnost pracovat na částečný úvazek a příspěvek pro rodiče pečující o dítě (Kocourková 2001b). Tato opatření jsou v souladu se dvěma hlavními trendy prosazovanými v současné evropské rodinné politice: uznání péče o dítě jako placené práce a zlepšení kompatibility práce a rodinného života.

Přijetí Národní koncepce rodinné politiky lze považovat za zásadní krok směrem ke snaze vytvořit takový systém rodinné politiky, který by přispíval ke stabilizaci podmínek při zakládání rodin a zmírňoval protirodinné tlaky, jež sebou přináší rozvoj tržně orientované společnosti. Příznivé či nepříznivé populační klima se nejvíce odráží v reprodukčním chování žen s vyšším vzděláním. Rodinná politika by se proto měla zaměřit na dva hlavní problémy, které přímo souvisí s rozhodováním o založení rodiny: na pokles životní úrovně rodiny po

narození dítěte a na volbu mezi dítětem a pracovní kariérou ženy. Oba problémy se dotýkají stále více středně příjmových kategorií rodin a žen s vyšším vzděláním, neboť pro ně rodičovství představuje relativně větší ztrátu výdělku a jsou více ohroženy ztrátou kontaktu se zaměstnáním než ženy s nižším vzděláním. Většina opatření přijatých v ČR po roce 1990 byla zaměřena především na nižší příjmové skupiny rodin, proto nemohla mít pronatalitní efekt. Rodinná politika, pokud má umožnit lidem realizovat vlastní životní strategie v naplňování rodičovských plánů, však nemůže nahrazovat sociální politiku.

K vytvoření prorodinného klimatu ve společnosti samotná koncepce rodinné politiky nestačí. Kromě konzistentního rozvíjení různých forem podpory rodin je pro budoucí reprodukční chování obyvatelstva klíčový vývoj rámcových podmínek ve společnosti, tj. míra chudoby a nezaměstnanosti, rozvoj bytové politiky, atd. Příznivý vývoj makroekonomických ukazatelů v poslední době může významným způsobem přispět ke zlepšení populačního klimatu. Lze proto shrnout, že ve srovnání s obdobím druhé poloviny 90. let byly v současné době nastoleny příznivější podmínky pro zakládání rodin. Nové a výhodnější podmínky však mohou ve větší míře využít až nastupující mladé generace, tj. generace, které do věku nejvyšší intenzity plodnosti teprve vstupují. Proto efekt v podobě přiblížení se úhrnné plodnosti k úrovni 1,5 lze očekávat až v delším časovém horizontu.

Ve shodě se závěry Koubka (1990) se ukazuje, že pronatalitní opatření by mohla do určité míry ovlivnit reprodukční chování těch žen, které dosahují věku, kde je zaznamenáváno těžiště intenzity plodnosti, v současnosti ve věkové skupině 25-29 let. Generace žen narozených v první polovině 70. let však procházely věkem s nejvyššími mírami plodnosti v období nepříznivého populačního klimatu. Lze předpokládat, že příznivější klima již tyto generace neovlivní a že tyto generace budou mít nižší konečnou plodnost než měly generace předchozí a než by mohly mít generace následující.

Literatura:

- Barmby, T., Cigno, A. (1988): A sequential probability model of fertility patterns. *Journal of Population Economics*, vol. 3, no.1, s. 31-51.
- Blau, D.M., Robins, P.K. (1989): Fertility, employment, and child-care costs. *Demography*, vol. 26, no.2, s. 287-299.
- Blanchet, D., Ekert-Jaffé, O. (1994): The demographic impact of family benefits: evidence from a micro-model and from macro-data. In Ermisch, Ogawa (eds.): *The family, the Market and the State in Ageing Societies*. Clarendon Press, Oxford.
- Bongaarts, J., Feeney, G. (1998): On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, vol. 24, no. 2, s. 271-291.
- Cliquet, R.L. (1995): The effect of social and family policies on the fertility transition in the West. *Chaire Quetelet 1992*. Louvain-la-Neuve, s. 579-602.
- Cordón, J. A. F. (2005): Impact of policy on the timing of childbirth and the number of children. In Avramov, Cliquet (eds.): *Integrated Policies on Gender Relations, Ageing and Migration in Europe, Lessons from the Network for Integrated European Population Studies (NIEPS)*. CBGS, Brussels.
- Corman, D. (2002): Family policies, working life and the third child in two low-fertility populations: a comparative study of contemporary France and Sweden. In Klijzing, Corijn (eds.): *Dynamics of fertility and partnership in Europe: Insights and lessons from comparative research*. Vol. II. UN.
- Cyprian, G. (2005): Slučitelnost rodiny a zaměstnání s důrazem na blaho dítěte. In *Rodinná politika jako nástroj prevence sociálního vyloučení. Sborník z česko-německo-rakouské konference*. Národní centrum pro rodinu, Brno, s. 54-60.
- Čáková, E. (1999): Šetření rodiny a reprodukce. *Demografie*, roč. 41, č.2, s. 85-94.
- D'Addio, A.C., D'Ercole, M.M. (2005): Trends and determinants of fertility rates in OECD countries: the role of policies. *OECD Social, Employment and Migration Papers*, 92s.
- David, H.P. (1982): Eastern Europe: Pronatalist policies and private behaviour. *Population Bulletin*, vol. 36, no.6.
- Demeny, P. (1986): Pronatalist policies in low fertility countries: Patterns, Performance, and Prospects. *Population and Development Review*, suppl. vol. 12, s. 335-358.
- Ekert-Jaffé, O. (1986): Effets et limites des aides financières aux familles: une expérience et un modèle. *Population*, vol. 41, no. 2, s. 327-348.
- Esping-Andersen, G. (1990): *The three worlds of welfare capitalism*. Polity Press: Cambridge.
- Esping-Andersen, G. (2002): *Why we need a new welfare state*. Oxford University Press.
- Gauthier, A.H. (1996): *The state and the family. A comparative analysis of family policies in industrialized countries*. Clarendon Press, Oxford.
- Gauthier, A.H., Hatzius, J. (1997): Family benefits and fertility: an econometric analysis. *Population Studies*, vol. 51.
- Hamplová, D. (2006): Sňatečnost, nesezdaná soužití a veřejné mínění. In Rabušic, Kocourková (eds.): *Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika*. KDGD, PŘF JUK, (v tisku).
- Hamplová, D. (2003): Preferované partnerské uspořádání: sociodemografické a hodnotové rozdíly. *Demografie*, roč. 45, č. 3, s.166-176.

- Hoehn, Ch. (1987): Population policies in advanced societies: Pronatalist and migration strategies. *European Journal of Population*. s. 459-481
- Hoehn, Ch. (1991): Policies relevant to fertility. In Lutz (ed.): *Future demographic trends in Europe and North America: What can we assume today?* Academic Press, London.
- Hoehn, Ch., Avramov, D., Kotowska, I. (eds.): *People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Kluwer/Springer, Vol. 1.2. (v tisku).
- Hoffman, L.W., Hoffman, M. L. (1973): The Value of Children to Parents. In Fawcett, J. (ed.): *Psychological Perspectives on Population*. New York. s.19-76.
- Kamerman, S.B., Kahn, A.J. (1978): *Government and families in fourteen countries*. Columbia University Press, New York.
- Klinger, A. (1987): Policy responses and effects. In *European Population Conference 1987: Issues and prospects*. Helsinki. s. 387-434.
- Kolorosová, J. (1995): Czechoslovakia: One Culture in Two States. In Moors, H., Palomba, R.(eds.): *Population, Family, and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes*. Vol. 1. Clarendon Press Oxford. s. 102-121.
- Kocourková, J.(1995): Porodnost a plodnost. In *Populační vývoj České republiky 1994*. PŘF UK, Praha. s.24-32.
- Kocourková, J.(1996a): Porodnost. In *Populační vývoj České republiky 1995*. PŘF UK, Praha. s. 25-30.
- Kocourková, J. (1996b): Změny reprodukčního chování české populace. *Demografie*. roč. 38, č.4. s. 268-270.
- Kocourková, J. (1997a): Recent demographic trends in the Czech Republic. *Bevolking en Gezin*. no.1. s.95-112.
- Kocourková, J.(1997b): Sňatečnost. In *Populační vývoj České republiky 1996*. PŘF UK, Praha. s. 17-24.
- Kocourková, J. (1998a): Le niveau extrêmement bas de la fécondité dans la République Tchèque. *AUC-Geographica*. UK, Praha, roč. 33, č. 2.
- Kocourková, J. (1998b). *Populační vývoj východní a západní Evropy 1950-1990*. *Demografie*. roč. 40, č. 4. s.247-252.
- Kocourková, J. (1998c): Porodnost. In *Populační vývoj České republiky 1997*. PŘF UK, Praha. s. 37-47.
- Kocourková, J. (1998d): Porodnost v České republice v evropském kontextu: demografická analýza za období 1990-1996. *Česká gynecologie*. roč. 63, č. 6, s. 35-40.
- Kocourková, J. (1999): Porodnost. In *Populační vývoj České republiky 1998*. PŘF UK, Praha. s. 37-43.
- Kocourková, J. (2001a): Porodnost. In: *Populační vývoj České republiky 2000*. PŘF UK Praha. str. 33-38
- Kocourková, J. (2001b): The potential impact of fertility-related policies on future fertility developments in the Czech Republic: analysis based on surveys conducted in the 1990s. *AUC-Geographica*. UK Praha. roč. 36, č. 1. s. 27-51.
- Kocourková, J. (2002a): Má populační politika v České republice perspektivu? In Kocourková, Kučera, Loužek, Rabušic: *Propopulační politika – ano či ne*. Centrum pro ekonomiku a politiku. č. 21, s. 13-28.
- Kocourková, J. (2002b): Potratovost. In *Populační vývoj České republiky 2001*. PŘF UK, Praha. s. 43-50.
- Kocourková, J. (2004): Přídavky na děti v Česko republice: Preference a realita. *Demografie*. roč. 46. s.22-32.
- Kocourková, J. (2006a): Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let. In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds): *Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika*. KDGD, PŘF UK, Praha (v tisku).

- Kocourková, J. (2006b): Proč a jaká rodinná politika v ČR: postoje české veřejnosti k pronatalitním opatřením. In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku).
- Kocourková, J., Bartoňová, D. (1997): Reproductive behaviour of population in the Czech Republic in the 1990s. AUC-Geographica. UK Praha, roč. 32, suppl., s. 202-208.
- Kocourková, J., U.di Corpo (1998): The background of European fertility patterns: a typology of similarities and dissimilarities in values and attitudes. In Moors, H., Palomba, R. (eds.): Population, Family and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes. Vol. 2. Clarendon Press Oxford, s. 34-50.
- Kocourková, J., Kamaras, F., Moors, H. (1998): The impact of social policies on reproductive behaviour. In Moors, H., Palomba, R. (eds.): Population, Family and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes. Vol. 2. Clarendon Press Oxford, s. 242-261.
- Kocourková, J., Stropnik, N., Sambt, J. (2006): Preferences versus actual family policy measures. The case of parental leave and child allowance. In Hoehn, Ch., Avramov D., Kotowska, I. (eds): People, Population Change and Policies. Lessons from the PPA Study. Kluwer/Springer (v tisku).
- Koschin, F. (2001): Struktura plodnosti v 90. letech a co z toho plyne. Demografie, roč. 43, č. 4, s. 277-284.
- Koubek, J. (1990): Vliv populační politiky na plodnost v Československu. Demografie, roč. 32, č. 2, s. 193-202.
- Kretschmerová, T. (2005): Vývoj obyvatelstva ČR v roce 2004. Demografie, roč. 47, č. 3, s. 153-168.
- Kučera, M. (2001): Potřebuje Česká republika zřetelnou populační a migrační politiku? Demografie, roč. 43, č. 2, s. 85-92.
- Kučera, M. (2002a): K diskusi o populační politice České republiky. Demografie, roč. 44, č. 3, s. 202-203.
- Kučera, M. (2002b): Propopulační politika je krok správným směrem. In: Kocourková, Kučera, Loužek, Rabušic: Propopulační politika – ano či ne. Centrum pro ekonomiku a politiku, č. 21, s. 29-36.
- Kučera, M. (2000): Koncepce průzkumů demografického chování a populačního klimatu. In: Fialová, Hamplová, Kučera, Vymětalová: Představy mladých lidí o manželství a rodičovství. Slon, Praha, s. 7-10.
- Lloyd, C.B. (1974): An economic analysis of the impact of government on fertility: Some examples from the developed countries. Public policy, vol. 22, no. 4, s. 489-512.
- Lutz, W., Skirbekk, V. (2005): Entering or avoiding a „low fertility trap? Expert meeting, on family trends and policy developments. Brussels.
- McDonald, P.F. (2004): Možnosti státní politiky k udržení plodnosti. Demografie, roč. 46, č. 1, s. 1-20.
- McDonald, P.F. (2005): Low fertility in Singapore: Cause, consequences and policies. Forum on Population and Development in East Asia, Beijing.
- Moors, H. (1998): The scope and methods of the national surveys. In Moors, H., Palomba, R. (eds.): Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes. Vol. 2, Clarendon Press Oxford, s. 45-58.
- Moors, H., Palomba, R. (eds.) (1995): Population, Family and Welfare. A Comparative Survey of European Attitudes. Vol. 1. Clarendon Press Oxford.
- Moors, H., Palomba, R. (eds.) (1998): Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes. Vol. 2, Clarendon Press Oxford.
- Národní zpráva o rodině 2004. MPSV.
- Národní koncepce rodinné politiky 2005. MPSV.

- Pavlík, Z. (1977): Šetření populačního klimatu. Metodika, mezinárodní přehled a šetření venkovských žen v Čechách. UK, Praha.
- Pavlík, Z. (1997): V porodnosti jsme na jednom z posledních míst v Evropě. Demografie, roč. 39., s. 203-304.
- Pavlík, Z. (2006): Dilemata populační politiky. In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku).
- Pavlík, Z., Kučera, M. (2002): Populační vývoj České republiky 1990-2002. PřF UK, Praha.
- Rabušic, L. (2001): Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě. Slon, Praha.
- Rabušic, L. (2002): K některým předpokladům formulace pronatalitní politiky (diskuse s Milanem Kučerou a zastánci pronatalitní politiky). Demografie, roč. 44, č. 3, s. 177-187.
- Rabušic (2006): Bude česká plodnost i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě? In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku).
- Rychtaříková, J. (2002): Minulá a současná diferenciacce reprodukce v Evropě. In: Současná česká společnost. SÚ AV ČR, Praha, s. 107-126.
- Rychtaříková, J. (2004): Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. Demografie, roč. 46, č. 2, s. 77-90.
- Rychtaříková, J. (2006): Být svobodnou matkou v České republice. In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku).
- Rychtaříková, J., Kraus, J. (2001): Fertility and Family Surveys in countries of the ECE region. Country report. Czech Republic. UN, New York.
- Simon, R. J., Simon, J.L. (1974): Money incentives and family size: a hypothetical-question study. Public opinion quarterly. Vol. 38, s. 585-596.
- Sirovátka, T. (1999): Rodinná politika v měnícím se kontextu. In Končí éra rodiny, nebo je rodina budoucnosti společnosti? Sborník z česko-německo-rakouské konference, Národní centrum pro rodinu, Brno, s. 44-51.
- Sirovátka, T. (2003): Rodinné chování a rodinná politika v ČR. In Mareš, Potočný (eds.): Modernizace a česká rodina. Brno.
- Sobotka, T. (2006): Bezdětnost v České republice. In: Hamplová, Šalamounová, Šamanová (eds.): Životní cyklus, sociologické a demografické perspektivy. SÚ AV ČR, Praha.
- Sobotka, T. (2003): Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v ČR v 90. letech. Demografie, roč. 45, č. 2, s. 77-87.
- Srb, V. (1979): Šetření plodnosti 1977. Demografie, č. 4, s. 302-309.
- Stropnik, N. (1995): Population policy versus family policy. In Evolution or revolution in European Population. EAPS conference, Milano.
- Šalamounová, P. (2006): Hodnota dítěte a natalitní plány v české společnosti. In Rabušic, L., Kocourková, J. (eds): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku).
- Šlechtová, H. (2004): Není mateřská jako mateřská a rodičovská dovolená. Gender, rovné příležitosti, výzkum.
- Vančurová, A. (2004): Daňová podpora rodin s dětmi. In Perspektivy rodinné politiky v ČR. Sborník příspěvků z konference. MPSV.
- Van de Kaa (1987): Europe's Second Demographic Transition. Population Bulletin. Population reference Bureau, Washington, 42 (1), s. 1-57.

CURRICULUM VITAE: Jiřina Kocourková

E-mail: koc@natur.cuni.cz

Vzdělání

1985-1990 PřF UK Praha, obor: učitelství zeměpis-matematika
1987-1991 PřF UK Praha, obor: ekonomická a regionální geografie
1990-1991 PřF UK Praha, studijní pobyt na katedře demografie a geodemografie
1991-1993 PřF UK Praha, Ph.D. studium na katedře demografie a geodemografie

Zaměstnání

09/1993 – PřF UK Praha, katedra demografie a geodemografie

Pracovní zařazení

Odborný asistent: 09/1993 -
Tajemník katedry: 09/1995 – 12/1998

Odborné zaměření

Šetření populačního klimatu a jeho význam při zkoumání širších podmínek populační reprodukce, populační a rodinná politika, plánované rodičovství, analýza reprodukčního chování populace ČR

Pedagogická činnost

Přednášky, vedení cvičení a seminářů: Populační politika, Demografická analýza II, Demografie pro geography, Populační vývoj ČR
Vedení oborové praxe, bakalářských a diplomových prací

Vědecké, odborné stáže v zahraničí

03/1991 The Hague, NIDI, odborná stáž v rámci programu TEMPUS
12/1992 Varšava, PAU/ECE seminář na zpracování dat z výběrových šetření
05-06/1993 Louvain-la-Neuve (Belgie), odborná stáž na univerzitě
06/1994 Brusel, CBGS, stáž v rámci projektu PPA
06/1994 The Hague, NIDI, stáž v rámci projektu PPA
09/1995 Řím, IRP, stáž v rámci projektu PPA
02/1996 Budapešť, IPPF seminář
07/2005 Wiesbaden, seminář „Multilevel Analysis“

Členství ve výborech odborných společností:

- IPPF European Regional Council (člen výkonného výboru v letech 1998-1999)
- Společnost pro plánování rodiny a sexuální výchovu (člen výboru od roku 1996)
- European Observatory for Population Education and Information (člen výboru v letech 1999-2001)
- Česká demografická společnost (člen revizní komise)

Ostatní činnost v oboru

zástupce ČR na zasedáních regionální rady IPPF pro Evropu:

- 06/1995 - Bukurešť, IPPF Regional Council meeting
- 06/1996 - Limassol, IPPF Regional Council meeting
- 06/1997 - Caparica, IPPF Regional Council meeting
- 06/1998 – Bratislava, IPPF Regional Council meeting
- 06/2000 – Řím, IPPF Regional Council meeting
- 06/2001 – Varšava, IPPF Regional Council meeting

Přednášky na konferencích

6/2006 – Liverpool, EAPS konference, „Preferences for improved parental leave and higher child benefit“ (spoluautoři: N. Stropnik, J. Sambt)

10/2005 - Pardubice, 13. Celostátní kongres k sexuální výchově v ČR, „Evropská komise chce řešit problém nízké porodnosti ve státech EU“

05/2005 - Praha, trilaterální demografická konference ČDS: Kdo zajistí naši budoucnost, „Proč a jaká rodinná politika v ČR“

04/2005 - Benešov, Fórum výchovy ke zdraví, akreditovaný kurz MŠMT pro učitele, „Reprodukční chování a rodinná politika v ČR“

10/2004 – Pardubice, 12. Celostátní kongres k sexuální výchově v ČR, „Problémy rodinné politiky v ČR“

04/2004 – Uherský Brod, Moravský regionální kongres k sexuální výchově, „Reprodukční chování české populace“

05/2002 – Wiesbaden, BIP seminář k projektu PPA II, „ Attitudes towards fertility-related policies in the Czech Republic“

05/2002 – Praha, Centrum pro ekonomiku a politiku, seminář na téma Propopulační politika: spása, nebo chiméra? „Demografický vývoj v ČR a populační politika“

11/2001 – Oudenaarde (Belgie), NIEPS seminář: Gender relations, family and work, „The demographic impact of fertility-related policies in the Czech republic in the 1990s“

06/2001 – Helsinky, EAPS konference, „Comparing population policies in the Czech Republic, Slovakia, Poland and Hungary in the 1990s“

10/2000 – Pardubice, 8.celostátní kongres k sexuální výchově v ČR, „Interrupce v Evropě“

10/2000 – Pardubice, 8.celostátní kongres k sexuální výchově v ČR, „Proč mladí lidé nechtějí zakládat rodiny?“

05/1998 – Praha, česko-francouzský seminář: Les mutations démographiques contemporaines, „Le niveau extrêmement bas de la fécondité dans la République Tchèque“

05/1998 – Praha, konference ČDS: Současné trendy a vzorce demografického chování – Evropa a my, „Populační vývoj východní a západní Evropy v letech 1950-1990“

10/1997 – Pardubice, 5. celostátní kongres k sexuální výchově v ČR, „Odmítá mladá generace manželství a rodičovství?“

10/1995 – Pardubice, 3. celostátní kongres k sexuální výchově v ČR, „Poslední vývoj plodnosti a potratovosti v České republice“

5/1995- Paříž, francouzsko-český seminář: Politiques démographique, politique familiales, „La politique démographique, le climat de population et la conjoncture démographique“

3/1995 – Brusel, mezinárodní kolokvium: Attitudes on Population in Europe, „The impact of social policies on reproductive behaviour“

5/1994 – Praha, KDGD a CEFRES, česko-francouzské kolokvium: Ménages et Familles, „Ménages d'une personne“

10/1993 – Wiesbaden, mezinárodní konference: Population-relevant Policies in Europe, „What does the population think of population-relevant policies?“

Přednášky na zahraničních akademických institucích

10/1994 – Řím, IRP, „Population climate in the Czech Republic“

11/1995 – Řím, IRP, „Population policy and population development in the Czech Republic“

Přednášky v odborných společnostech

říjen 2001 – diskusní večer ČDS, „Populační politika ve státech střední Evropy“

říjen 2003 – diskusní večer ČDS, „Jaké přídavky na děti preferuje česká veřejnost?“

Rozhovory v informačních médiích

18. 4. 2006, 14:00 – 15:00, ČR Leonardo, pořad Odpoledne s Leopardem „Proměna české populace v evropském kontextu“, diskuse s účastníky RNDr. K. Kalibovou, doc. RNDr. D. Drbohlavem

27.11. 2003, 16:10 – 17:00, ČRo2 – diskuse, odpovědi na dotazy posluchačů „Nízká porodnost a rodinná politika“

2.6. 1998, pořad ČT Na hraně „Mladá rodina a populační politika“, diskuse s účastníky MUDr. R. Uzlem a PhDr. J. Šmolkou

Publikační činnost

Části knih

Kocourková, J. (2006): Proč a jaká rodinná politika v ČR: postoje české veřejnosti k pronatalitním opatřením. In: Rabušic, Kocourková (eds.): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku)

Kocourková, J. (2006): Od politiky populační k politice rodinné: vývoj v ČR od počátku 90. let. In: Rabušic, Kocourková (eds.): Reprodukční chování populace ČR a rodinná politika. KDGD, PřF UK, Praha (v tisku)

Kocourková, J. (2006): Leave policies and research. The Czech Republic. In: Moss, O'Brien (eds.): International Review of Leave Policies and Related Research. Employment Relations Research Series, No. 57, Department of Trade and Industry (v tisku)

Kocourková, J., Stropnik, N., Sambt, J. (2006): Preferences versus actual family policy measures. The case of parental leave and child allowance. In: Hoehn, Avramov, Kotowska (eds.): People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study, Kluwer/Springer (v tisku)

Kocourková, J. (2002): Má populační politika v České republice perspektivu? In: Propopulační politika – ano či ne, Centrum pro ekonomiku a politiku, č. 21, s. 13-28

Kocourková, J. (2002): Potratovost. In: Populační vývoj České republiky 2001, KDGD, PřF UK, s. 43-50

Kocourková, J. (2001): Porodnost. In: Populační vývoj České republiky 2000, KDGD, PřF UK, s. 33-38

Kocourková, J. (1999): Porodnost. In: Populační vývoj České republiky 1998, KDGD, PřF UK, s. 37-43

Kocourková, J., di Corpo, U. (1998): The background of European fertility patterns: a typology of similarities and dissimilarities in values and attitudes. In: Moors, Palomba (eds.): Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes, Vol. 2. Clarendon Press Oxford, s. 34-50

Kocourková, J., Kamaras, F., Moors, H. (1998): The impact of social policies on reproductive behaviour, In: Moors, Palomba, (eds.): Population, Family and Welfare, A Comparative Survey of European Attitudes, Vol. 2. Clarendon Press Oxford, s. 34-50

Kocourková, J. (1998): Porodnost. In: Populační vývoj České republiky 1997, KDGD, PřF UK, s. 37-47

Kocourková, J. (1997): Sňatečnost. In: Populační vývoj České republiky 1996, KDGD, PřF UK, s. 17-24

Kocourková, J. (1996): Porodnost. In: Populační vývoj České republiky 1995, KDGD, PřF UK, s. 25-30

Kocourková, J. (1996): La politique démographique, le climat de population et la conjoncture démographique, Travaux et Recherches de l'IUDP

Kocourková, J. (1995): Teaching of the Population Issues at the Secondary School level in the Czech Republic. In: Population Issues in Secondary Education. Studies and Documents 1, EOPEI, NIDI, s. 21-32

Kocourková, J. (1995): Domácnosti jednotlivců. In: Populační vývoj České republiky 1994, KDGD, PŘF UK, s. 119-125

Kocourková, J. (1995): Porodnost a plodnost. In: Populační vývoj České republiky 1994, KDGD, PŘF UK, s. 24-32

Články publikované v odborných časopisech

Kocourková, J. (2004): Přidavky na děti: preference a realita, Demografie, roč. 46, č. 1, 22-32

Kocourková, J. (2002): Leave arrangements and childcare services in Central Europe: policies and practices before and after transition, Community, Work & Family, Vol. 5, N. 3, 301-318

Kocourková, J. (2001): The potential impact of fertility-related policies on future fertility developments in the Czech republic: analysis based on surveys conducted in the 1990s, AUC-Geographica, UK Praha, roč. 36, č. 1, 27-52

Kocourková, J. (1998): Le niveau extrêmement bas de la fécondité dans la République Tchèque, AUC-Geographica, UK Praha, roč. 33, č. 2

Kocourková, J. (1998): Populační vývoj východní a západní Evropy v letech 1950-1990, Demografie, roč. 40, č. 4

Kocourková, J. (1998): Porodnost v české republice v evropském kontextu: demografická analýza za období 1990-1996, Česká gynekologie, roč. 63, č. 6, 35-40

Kocourková, J. (1998): Le niveau extrêmement bas de la fécondité dans la République Tchèque, AUC-Geographica, UK Praha, roč. 33, 2

Kocourková, J. (1997): Recent demographic trends in the Czech Republic, Bevolking en Gezin, roč. 1997, č. 1, 95-112

Kocourková, J., Bartoňová, D. (1997): Reproductive behaviour of population in the Czech Republic in the 1990s. AUC-Geographica, UK Praha, roč. 32, suppl. 202-208

Kocourková, J. (1997): Čím jsou specifická manželství uzavřená v ČR v roce 1990? Plánované rodičovství, roč. 4, č. 2, 12-13

Kocourková, J. (1996): Změny reprodukčního chování české populace. Demografie, 38, 4, s. 268-270

Kocourková, J. (1995): Nové trendy ve vývoji plodnosti a potratovosti v České republice po roce 1990. Plánované rodičovství, roč. 2, č. 4, s. 14-20

Kolorosová, J. (1994): Les ménages d'une personne. AUC-Geographica, UK Praha, 29, suppl., s. 141-151

Kolorosová, J. (1993): Common features of population climate in the Czech and Slovak Republics in 1991. AUC-Geographica, UK Praha, 28, 1, s. 73-85

Kolorosová, J. (1992): Aplikace modelu stabilní populace. Demografie, 34, 2, s. 106-117

Vědecko-výzkumné projekty (spoluřešitel, koordinátor, zástupce za ČR)

European Observatory on the Social Situation, Demography and Family, European Commission, Analýza vývoje sociální situace, demografického chování a dopadů opatření rodinné politiky ve státech EU, národní zprávy a expertní posudky, 2004-2005

International Network „Leave policies and research“, Seminars and Working papers, Analýza vývoje politiky týkající se sladění rodičovství a ekonomické aktivity žen a mužů ve státech EU, mezinárodní srovnání a návrhy na opatření, od roku 2004

DIALOG: Population Policy Acceptance Study – the View Point and Policy Actors Regarding the Management of Population Related Change, Contract No: NPSE-CT-2002-00153, 5. rámcový program EU, Mezinárodní srovnání dat ze šetření PPA 2 provedené ve vybraných evropských zemích, cílem je analýza postojů ovlivňující reprodukční chování a odhad efektu opatření populační politiky, 2003-2005

Veřejnost, demografické procesy a populační politika - Česká republika 2001, druhé kolo evropského komparativního výzkumu - Grant GAČR reg.č. 403/01/1099, Šetření postojů a názorů na reprodukční chování a opatření populační politiky v České republice, výzkum byl součástí mezinárodního projektu PPA 2, 2001-2003

EOPEI, dva projekty: Population issues in secondary education, Survey on knowledge and perceptions of population issues among pupils, 1994-1999

PPA, projekt UN/ECE, Comparative Survey on the Acceptance of Population Related Policies in Europe, 1991-1996

Účast na grantové činnosti katedry demografie a geodemografie

2000 – 2002, Analýza a prognózy populačního vývoje ČR – Grant GAČR reg.č.205/00/092

1994 – 1999, Populační vývoj České republiky – Grant GAČR reg. č. 205/94/0686